

Tecvîd İlminin Tarihsel Gelişimi

Yrd. Doç. Dr. İbrahim TETİK

Tecvîd alanıyla ilgili en büyük eksiklerden biri de bu ilmin tarihine dair tüm zamanları kapsayan şümulü tek bir çalışmanın dahi yapılmamış olmasıdır. Bu eksikliği herhangi bir dönemle kısıtlamak mümkün olmayıp, kısıtlı bilgiler vermenin ötesinde bu ilmin tarihi akışını ele alan kapsamlı ve sistematik bir çalışma bulunmamaktadır. Tabâkat kitaplarında, adı geçen müelliflerin yaşadıkları döneme ait bazı bilgiler tecvîd gidişatını tanımlamada yönlendirici olsa da genele dair bir fotoğraf elde edebilmek mümkün değildir. Hâlbuki bir ilmin tarihsel evveliyatı, ilk olarak hangi problemler üzerine doğduğu, geliştiği ve olgunlaştığıyla ilgili malumat sahibi olma; niteliğini, fonksiyonunu belirlemede ana çıkış noktası olarak kendini göstermektedir. Çalışmamızı gerçekleştirmemizdeki temel gerekçe de bu eksikliklere bir nebze olsun çıkış yolu sunabilmektedir.

Ayrıca bu çalışmayla tecvîd kurallarının en ince ayrıntılarını dahi tatbik ederek Kur'ân'ı tilavet etmenin bir abartı mı yoksa bir zaruret mi olduğu, bu kaidelerin tarihsel sürecin işlemeyle mi yoksa tecvîd âlimlerinin gereksiz dayatmaları sonucunda mı oluştuğu sorusuna yanıt aramayı hedefliyoruz. Bu sayede tecvîd ilmine sarılıp bunu talim etmeyi bir hayat tarzı haline getirenlere yönelik kimi çevreler tarafından sıkça getirilen eleştirilerin makul ve yerinde mi yoksa bağlamından koparılmış gereksiz ithamlar mı olduğunu da deliller neticesinde çözüme kavuşturmayı amaçlamaktayız.

Çalışmamız, tecvîdin bir ilim halinde nasıl neşet ettiği, geliştiği ve modern döneme kadar katettiği aşamaları kapsamaktadır. Hz. Peygamber'e Kur'ân'ın Cebrail lisanı ile nâzil olması ve ayetlerde işaret edildiği üzere vahyin bizzat kıraat eylemi ile aktarıldığının belirtilmesi, ister istemez tecvîdin bu okumada var olup olmadığına yönelik sorgulamaları beraberinde getirmiştir. Tecvîdin henüz bir disiplin haline gelecek olgunluğa erişmediği bir dönemde, günümüzdeki algıdan yola çıkarak tecvîd vardır ya da yoktur diyebilmek mümkün değilse de tecvîde delalet edebilecek numuneleri tespit etmek gerekecektir. Sonrasında ise bu döneme ait delillerden yola çıkarak cahiliye döneminde tecvîdin varlığı ile ilgili tetkiklerde bulunacağız. Kur'ân'ın inzâlinin Kureyş lehçesi ile olduğunu belirten rivayetler ilk dönemde bu lehçeye ait fonetik özellikleri ile seslendirildiği sonucuna ulaşırsa da, Medîne döneminin son iki yılında yedi harf ruhsatı ile fonetik unsurlardaki değişiklikler tezahür etmiştir. Dolayısıyla Hz. Peygamber ile Medine'nin son dönemindeki değişikliklerin saptanması, tek tek ayetlerden bu farklılıklara delil getirmenin mümkün olmadığı durumlarda ise, en azından nasıl

bir formülasyon geliştirildiğinin tayini gerekmektedir. Sonraki süreçte lahn olgusunun ortaya çıkmasıyla dilbilim eserlerinde kendini gösteren fonetik unsurlar, kıraat eserlerinde de yerini almıştır. Böyleyken niçin tecvîd eserlerinin ortaya çıkma ihtiyacının baş gösterdiği, ayrıca sesbilimle ilgili faaliyetler çok daha önceleri varlık göstermişken tecvîd unsurları şeklinde değer bulmasının gecikmesindeki sebepler araştırma alanımızın sınırları içerisinde. İlk tecvîd eserinin günümüzdeki anlamıyla dertli toplu bir tarzda yazılmamasındaki nedenden, ilk tecvîd konularının hangi eserlerde ne tür üsluplarla varlığını hissettirdiği, tecvîdin altın çağı olarak adlandırılan Endülüs döneminden, tecvîd tarihinin en otoriter şahsı İbn Cezerî sonrasına kadar her türlü faaliyet araştırma alanı içerisine dâhil edilecektir. Ayrıca güncel olarak bu ilme yapılan katkılar, modern sesbilim-tecvîd ilişkisi ve günümüz dünyasında tecvîd alanında ne tür çalışmaların yapılabileceği çalışmamızda yer alacak diğer konu başlıklarını oluşturmaktadır.

1. Başlangıç Dönemi: Nüzul Öncesi ve Sonrası

Tecvîd ilminin doğuşu her ne kadar sonraki dönemlere denk gelse de, o dönem için Arap dili fonetik kuralları olarak tanımlayabileceğimiz ses unsurlarını, Kur'ân öncesi ve sonrası olarak tayin etmek; araştırmanın konu dağılımlarının isabetli olması açısından gereklilik arz etmektedir.

1.1. Cahiliye Döneminde Tecvîd

Nübüvvet döneminde dahi tilavetin vasfını günümüzdeki şekliyle yansıtıcı mahiyetteki bilgilerin yetersiz oluşunu göz önünde bulundurduğumuzda cahiliye dönemine ait kısıtlı metinlere bakarak, “şu şiirin ya da nesrin şu kelimesinde Kur'ân'a benzer şekilde şu tecvîd kuralı uygulanmıştır dolayısıyla Kur'ân tecvîdinin dayanak noktasını cahiliye dönemi edebi birikimi teşkil etmektedir” şeklindeki kesin bir sonuca varmanın muhal olduğunu düşünmekteyiz. Böyle bir iddiada bulunabilmek için o dönemin sesli kültürünü ayrıntılarıyla resmeden ses kayıtları, o dönemde dilde meydana gelen ses olaylarını aktaran senet, tecvîd kurallarının delilleriyle bizlere intikalini sağlayan sözlü bir birikimin bulunması gerekmektedir ki mevcut tablo bunun imkânsız olduğunu gözler önüne sermektedir. Kur'ân tilavetine verilen bunca öneme rağmen tecvîd kurallarının dahi kitâbî anlamda teşekkül etmesi –elimize ulaşan en eski tecvîd eseri olması bakımından- Hakânî'nin yazdığı eserle kendini göstermekte iken IV. ve V. yüzyıllarda ortaya çıkmış tecvîd ilmi terminolojisini cahiliye döneminde aramak, Ebû Hanîfe zamanında ortaya çıkan fıkıh usulü kavramlarını Hz. Peygamber'in hadislerinde aramakla eşdeğerdir. Dolayısıyla Kur'ân'dakine benzer şekilde

bizzat metinler üzerinden giderek cahiliye döneminde tecvîd kuralları uygulanmıştır şeklinde bir sonuç beklentisinin anlamsız olacağını belirtmek isteriz.

Tecvîd külliyatında yapmış olduğumuz etraflı araştırmaya rağmen bu döneme delil teşkil edebilecek nitelikteki tek rivayeti Hemezânî'nin et-Temhîd adlı eserinde bulabildik.¹ Rivâyet, eser içerisinde şu şekilde yer almaktadır: “Araplar (Kur’ân’ın nüzûlünden önce) şiirleri/kasideleri med ile (rivayet içerisinde uzatma anlamına gelen *تمطيط* ve *مد* kelimeleri ayrı ayrı geçmektedir) deveye binerken, yere yayıldıklarında, çardak başlarında otururken ve daha birçok durumda teğanni yaparak okurlardı. Kur’ân nâzil olduktan sonra Nebî (sav) şiir ile teğanni yapmak yerine Kur’ân’ın onların adetleri haline gelmesini istedi.”² Rivayetten anlaşıldığı kadarıyla -her ne kadar günümüz Kur’ân tilaveti için bir ölçü olmasa da- med olgusunun bir şekilde Arapların edebî selikalarında yerleşik bir halde bulunduğu sonucuna ulaşabiliriz

Bahsi geçen rivâyetten aldığımız cesaretle şunları da ekleyebiliriz ki; İslamiyetten önce dilsel veritabanı bulunup nüzulle birlikte Kur’ân ifadelerinde yer bulan birtakım dilsel argümanlara rastlanması mümkün iken nüzulle birlikte Arap dilinin ses boyutunun tecvîd adı altında tamamen değişip başkalaştığına hükmetmek bizce bu dilin asli özelliklerini kökten değiştirmeye dair bir yorum olmaktan öteye gidemeyecektir. Hatta bu yorum “*Biz her peygamberi, ancak kendi kavminin diliyle gönderdik ki, onlara (Allah’ın emirlerini) iyice açıklasın*”³ ayetinin içermiş olduğu beyana da taban tabana zıttır. Hem Allah’ın emirlerini açıklamak için Hz. Peygamber’in kullandığı dilin Arapça olduğunu savunmak hem de bu dilin özelliklerinin Arapların hiç bilmediği şekliyle Kur’ân’la beraber tamamen yeni bir ses formatına büründüğünü savunmak bizce uzak bir ihtimaldir. Nitekim böyle bir durumda müşrikler tarafından, ayette Kur’ân’ın Arapça indiği ifade edilmesine rağmen hiç bilmedikleri

¹ Elbette alanda tek rivayetin bu olduğuyla ilgili genel bir iddiaya sahip değiliz. Dilbilim ve cahiliye dönemi alanında yapılacak kapsamlı çalışmalarla yeni rivayetlere ve ufuk açıcı bakışlara erişilebileceği muhakkaktır. Ne var ki, kendi dilleri olması hasebiyle birçok Arap akademisyenle yapmış olduğumuz istişareler neticesinde kendilerinden bizi delil olabilecek nitelikteki rivayetlere yönlendirmeleri hususundaki isteğimize makul bir cevap alamadığımızı belirtmek isteriz. Daha önce bu konuda ne bir akademik çalışma yapılış ne de klasik kitaplarda bu konuya doğrudan herhangi bir şekilde değinen olmuştur. Bu yönüyle üstesinden gelmenin zor bir konu olduğu kanaatine vararak araştırmanın hususi çalışmalarla derinleştirilmesi zaruretini beyan etmek durumunda kalıyoruz.

² Hemezânî, Ebu’l-A’lâ el-Hasen b. Ahmed, *et-Temhîd fi’t-Tecvîd*, (Tah.: Ğânim Kaddûri el-Hamed), Dâru Ammâr, Ammân 2000, s. 85. Hemezânî’nin eseri ileriki bölümlerde de ayrıntılı bir şekilde ele alacağımız üzere rivayet metodunun tecvîd ilmine tatbik edildiği ilk eser olması hasebiyle içerisinde Kur’ân okumaya hitap eden onlarca rivayeti barındırmaktadır. Peygamberimize varan senetlerle O’nun okuyuşunu resmeden en esaslı bilgilere de bu eserde rastlayabilmek mümkündür. Eser içerisinde kuraate dair değişik muhtevadaki rivayetlere yer verilmesinden hareketle cahiliye dönemine dair sorgulamamızda sadece bu nakle rastlayabildik.

³ İbrahim, 14/4.

bir fonetiğe sahip olduğu yönünde bir itiraz dillendirilebilecektir ki, tarihsel veriler bu yönde bir başkaldırının varlığına şahitlik etmemektedir. Üstelik dildeki değişimin sadece ses boyutuna hasr edilmesini destekleyici bir delil de bulunmamaktadır.

Ahmed ed-Davîl bu konuyu çok açık ifadelerle savunma yolunu seçmektedir. O'na göre, *“Kur’ân Arapların dilleriyle nâzil olmuştur. Araplar ise alfabedeki harfleri sahîh bir şekilde telaffuz etmekteydiler. Her ne kadar o dönemde isimlerini bilmeseler de ifadelerinde idğâma, izhâra, medde, ğunneye, kasr ve işmâma yer vermekteydiler. Kur’ân’da bu unsurların yer bulması, dilin özünde bu hususların bulunmasının gerektirdiği bir sonuçtu.”*⁴ Kur’ân’ın inzâliyle beraber bahsi geçen bu uygulamaların bir adı olmuş, kaideler tecvîd adı altında bir mekanizmaya dâhil edilmiş akabinde ise tecvîd kavram haznesi hiç olmadığı kadar genişlemiş ve gelişim göstermiştir.

Ses olaylarının ilk defa Kur’ân’da sahnelendiğini düşünenleri bu fikre sevk eden âmil Kur’ân’la daha çok tanınmaları ve sistematize edilmeleridir. Hâlbuki tecvîdin Kur’ân’la belirli bir kimlik kazanması daha öncesinde olmadığı anlamına gelmemektedir. Bir karşılaştırma yapacak olursak; sarf, nahiv ve belagat ilimleri Kur’ân’ın anlamının tespitine ön ayak oldukları için tecvitten daha elzemdir ve bunlar Arap dilinde daha öncesinde bilinmesine rağmen Kur’ân’la anlamını bulmuş, Kur’ân’la tedvîn edilmiş, bilimsel bir statüye erişmişlerdir. Buna rağmen bu ilimlerin zamansal bir fark gözetmeksizin Kur’ân dışı diğer dil materyallerine sunulması önünde hiçbir engel, Kur’ân öncesinde varlık gösterdiklerine dair bir kuşku bulunmazken Kur’ân sonrası ses birikiminin Kur’ân öncesinde de var olduğunu iddia etmek afaki bir düşünce olmasa gerektir.

Hepsinden daha önemlisi kaideleri sadece Kur’ân’a has kıldığımızda genelde tecvîd ilmi özelde ise ihfâ terimi henüz ilk dönemde ortada yokken harflerin tecvîd ve tecvîd dışılığı o dönemde hangi kavramlarla ifade edilecektir? Sözelimi ihfâ kuralının gerektirdiği bir hususla Hz. Peygamber ve sahabe döneminde Kur’ân okuyuşunda karşılaşıldığında uygulanacak kuralı hangi kavram karşılayacaktır? Bu şartlar Kur’ân’da gerçekleşirse ihfâ olur yoksa olmaz demek henüz o dönemde kendini göstermeyen bir kavrama işlev yükleme anlamına gelmeyecek midir?! Kur’ân’ın inzalinde dahi olmayan kavramları cahiliye döneminde arayarak tecvîd bu dönemde uygulansaydı elimizde bu kuralların tatbik edildiğine dair senet olurdu şeklinde dönemdeki yapılanmalardan habersizce yapılacak yorumların bizce hiçbir ilmi değeri bulunmamaktadır. Kur’ân’ın indiği dönemde Arapların tecvitle ilgili

⁴ Ahmed ed-Davîl, *Fennu’t-Tertîl*, Merkezi’l-Melik Faysal-Mucemme‘u’l-Melik Fahd, Suudi Arabistan 1420/1999, s. 206.

herhangi bir problemi bulunmamaktadır ve bu stabil yapıyı sağlayan asıl etmen Arapların inzalden önce edindikleri fonetik dil birikimidir. Sistematik düzeyde olmasa dahi ses kuralları bir şekilde lehçelerde uygulanmakta, Kur'ân da bu birikimi arkasına alarak nazil olmaktadır. Fakat bu kuralların henüz o dönemde adı yoktur ve bu kuralların adlandırılmaya da ihtiyacı yoktur. Harflerin açık bir şekilde söyleyiş silüetini bozmaksızın seslendirilen her metin içerisinde zaten tecvîdi barındırmaktadır. Dolayısıyla o dönemde günümüzdeki anlamıyla tecvîde ait kavramlar ve bu kavramların oluşturduğu bir sistem bulunmamaktadır. Bu sebeple dönemde olmayan kavramlara dair bir beklenti içerisinde olmak tarihsel şartları yeterince okuyamamaktan kaynaklanmaktadır

Kur'ân'dan önce de tecvîd kaidelerinin bir şekilde uygulandığına dair tezimizi Muhammed Hamidullah'dan gelen şu nakille teyit edebilmek mümkündür:

“Bazı müsteşrikler, bu kıraat ilminin, yani Arapça yazılmış bir yazıyı okuma sanatının Necd'den geldiğini iddia etmişlerdir. İddialarına göre; bugün dahi Necd bölgesinden ve dış dünya ile hiçbir temasta bulunmamış olan bir Arap, Arapça yazılı bir metni tıpkı Kur'ân'ı okur gibi okur. Şâyet Kur'ân-ı Kerîm bilinmeden bu Arap dinlenmiş olsa, Kur'ân-ı Kerîm okuduğu zannedilir. Bu müsteşrikler şöyle demektedirler: “Necd bölgesi asırlarca dış dünyadan kopuk vaziyette idi ve bunun için âdetlerini muhafaza etmişlerdir.” Hamidullah her ne kadar hangi eserde müsteşriklerin böyle bir iddia ortaya attıkları bilgisine yer vermese de bu fikrin doğru olabileceğini savunmaktadır.⁵ Telaffuz boyutuna dair müsteşriklerin iddialarını güzel sesle delillendirmeye çalışması birtakım problemler barındırır da, müsteşriklerden aktardığı görüş; İslâm öncesi Necd bölgesinde herhangi bir nesri ya da şiiri okuma tarzıyla ortaya çıkan biçimle Kur'ân inzal olduktan sonra kutsal metnin telaffuzu arasında bir farklılık bulunmadığını gözler önüne sermektedir. Bu görüşün müsteşriklerin Kur'ân'ı alelade bir metinmiş gibi sunma çabalarının bir ürünü olduğu açıkça anlaşılrsa da, bu iddianın bizce Kur'ân'ı tahrip edebilecek bir yönü bulunmamaktadır. Kur'ân'ın icâzı sadece harflerin seslendirmesinde değil, aynı zamanda omurgasını oluşturan yapısal formunda saklıdır. Kapalı bir yapılanmaya sahip, telaffuz yetisi dejenere olmamış Necd bölgesinin fonetik özellikleriyle Arapça olduğu bizzat kendisi tarafından beyan edilen Kur'ân'ın fonolojisinin mutabık olması gayet doğal bir sonuçtur. Bu durum, sonradan adına tecvîd denilen kaideler bütünüünün henüz bozulmaya yüz tutmamış cahiliye döneminde hükümler olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

⁵ Hamidullah, Muhammed, *İslam Müesseselerine Giriş*, (Çev. İhsan Süreyya Sırma), Düşünce Yayınları, 1981, s. 16–18.

1.2. Hz. Peygamber ve Sahabe Döneminde Tecvîd

Diğer peygamberlere okuma yazma bildiklerinden vahyin sadece yazınsal olarak resmi/şekli gelmişken, Hz. Peygamber'e resim değil telaffuzun bizzat kendisi nazil olmuştur ki, bu telaffuz özellikleri vahiysel metin hangi dille inzal edilmişse o dilin fonetik izlerini taşımak zorundadır. Tecvîd ise terminolojik anlamda Arap dilinin vahiyle kendini gösterdiği fonetik kaideler bütünü temsil ettiğinden vahyin ilk kaynağından çıkıp günümüzde varıncaya kadar tüm Kur'ân telaffuz eylemlerinde yer etmiştir. Ne var ki, Hz. Peygamber döneminde bu ilmin bilimsel bir temelle icra edilmesine henüz ihtiyaç duyulmamaktadır. Arapların diğer milletleri i'lâyı kelîmetullâha davet eden yayılmacı politikası bu zaman diliminde sonraki süreçte olduğu şekliyle kendini göstermediğinden sınırlı bir coğrafyada cereyan eden tilavet faaliyetleri lahn olgusunun bilimsel anlamda ele alınmasını gerektirmemektedir. Dilin otantik durumu sınırlı birkaç hadise dışında büyük ölçüde korunmakta,⁶ dejenerasyona kapı aralayacak kullanımlara müsamaha gösterilmemektedir. Dolayısıyla o dönemde tecvîdi karşılayan sahih Arap telaffuzu en üst seviyede tatbik edilmekte, bu aktif kullanımlar telaffuz yapısının genel itibarıyla korunduğunu göstermektedir. Bununla birlikte kavramlaşma süreci henüz tamamlanmadığından bizzat kuralların Hz. Peygamber tarafından tatbik edilmesini beklemek muhaldir. Bununla birlikte en temel tecvîd kavramlarına dair bazı rivayetlere rastlamak mümkündür.

Birincil Deliller

Bazı rivayetlerde ise Hz. Peygamber'in kıraatinin medli olduğuna dair bazı delillere ulaşabilmek mümkündür. *Katâde'den rivâyet ettiğine göre, Enes'e Hz. Peygamberin kıraatinin nasıl olduğu sorulduğunda "Medli idi" dedi ve besmeleyi okumaya başladı. Okurken besmeledeki بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ ve الرَّحِیْمِ kelimelerini uzatıyordu.*⁷ Musâ b. Yezîd el-Kindî'den rivâyet edildiğine göre, Abdullah b. Mesûd bir adama Kur'ân okutuyordu. Adam birdenbire ⁸ اِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ ayetini düz bir şekilde uzatmadan okudu. Bunun üzerine Abdullah b. Mesud, "Allah Rasûlü bana bu şekilde okutmadı" dedi. Bunun üzerine adam, "Peki nasıl okuttu?" diye sordu. Abdullah b. Mes'ûd adama, "Bana şu şekilde okuttu" dedi ve

⁶ Öztürk, Mustafa, *Kur'ân Dili ve Retoriği*, Kitâbiyat, Ankara 2002, s. 53.

⁷ Buhârî, Fedâilu'l-Kur'ân: 29; Dârekutnî, *Sünen*, II, 77 (Hadis no: 1177); Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 358 (Hadis no: 852); İbn Hibbân, *Sahîh*, XIV, 223 (Hadis no: 6317); İbnu Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd Menî' el-Hâşimî, *et-Tabakâtu'l-Kebîr* (Tah.: Muhammed Abdulkâdir 'Ata), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1410/1990, I, 323.

⁸ Tevbe: 9/60.

ayetteki فُقَرَاءُ kelimesini uzatarak okudu.⁹ Affân, Ümmü Seleme vâlidemizden Allah Rasûlü'nün kıraatini anlattığı bir hadiste besmeleyi okuyarak kıraatinin harf harf olduğunu, uzatılması gereken her harfî meddederek okuduğu bilgisini aktarmaktadır.¹⁰ Konu bağlamında işaret edilmesi gereken önemli bir hususu da hatırlatmadan geçmeyelim: Sırf bu hadislerle dayanarak ilgili ayetlerde medd-i tabîi, meddi muttasıl ve meddi âriz kurallarının Rasulullah tarafından bilinerek tatbik edildiğini savunmak anakronizme kapı aralamak demektir. Allah kelamı ve Peygamberimizin hadislerini anlamada sonradan meydana gelen ıstıhlara dayanmak en büyük hata sebeplerindedir.¹¹

Cahiliye döneminde birebir tecvîd ilmindeki şekliyle uygulama alanı bulamayan med unsuruna, Kur'ân'la birlikte sistematik kazandırılmıştır. Bizce Kur'ân fonetiğini cahiliye döneminden en ayırt edici farklılık da burada yatmaktadır. Meddin Hz. Peygamber'in uygulamaları içerisinde yer alması o dönemde tecvîdin tatbiki olarak uygulandığı ve tecvîde ait kavramların yavaş yavaş tekevvün etmeye başladığını göstermektedir. Hz. Peygamber döneminde tecvîdin hiçbir şekilde uygulanmadığını savunan görüş sahiplerine sunulabilecek en esaslı delil, Peygamberimizin kıraatini med ile gerçekleştirdiğini bildiren bu hadislerdir.

Med olgusuna ilaveten vakf ve ibtidâ ilminin lafız boyutuna eğilen veçhesini tecvîd ilmi içerisinde değerlendiren anlayış sahipleri hadiste Peygamberimizin her ayet sonunda vakf yaptığını delil kabul ederek, Allah Rasûlü'nün tecvîdi tatbiki olarak uyguladığı görüşündedir. Ümmü Seleme'den Fâtihâ sûresindeki ayet son sonlarında durarak sureyi tilavet ettiğine dair rivayetler¹² Hz. Peygamberin okuyuşunda vakf ve ibtidâ ilminin aktif bir şekilde yer ettiğinin göstergesidir.

İkincil Deliller

Hz. Peygamber'in Kur'ân tilavetinde ön plana çıkan ilk unsur; hızlı okuyarak harfleri birbirine karıştıran, lafız odaklı tasarrufları önceleyerek mana derinliğini göz ardı eden

⁹ Celâluddîn es-Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *ed-Durru'l-Mensûr*, Dâru'l-Fıkr, Beyrut ty., IV, 221; İbn Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsuddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf, *en-Neşr fi'l-Kirâati'l-'Aşr*, (Tah.: Necip el-Mâcidî), el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1434/2013, I, 239; Heysemî, Ebu'l-Hasen Nûruddîn Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman, *Mecme'u'z-Zevâid ve Menba'u'l-Fevâid* (Tah. Hüsâmeddîn el-Kudsî), Mektebetü'l-Kudsî, Kâhire 1414/1994, VII, 155; Taberânî, Ebu'l-Kâsım Musnidu'd-Dünyâ Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb, *Mu'cemu'l-Kebîr* (Tah. Hamdi b. Abdulmecid es-Selefî), Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire 1415/1994, IX, 137; Hemezânî, *et-Temhîd*, 123-124.

¹⁰ Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Alî, *Sünenü'l-Kübrâ*, (Tah.: Muhammed Abdulkâdir 'Atâ), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003, II, 77, (Hadis No: 2423).

¹¹ İbn Teymiyye, Takiyyu'd-Dîn Ebu'l-Abbas Ahmed bi Abdu'l-Halîm, *Mecmû'u'l-Fetâvâ* (Tah.: Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım), Mecme'u'l-Melik Fahd, Medine 1416/1995, XII, 107.

¹² Tirmizî, Fedâilü'l-Kur'ân: 23; Ebû Dâvud, Kitâbu'l-Hurûf ve'l-Kırâât: 1; Ebû Ubeyde, el-Kâsım b. Sellâm b. Abdillâh el-Heravî, *Fedâilü'l-Kur'ân* (Tah.: Mervân el-Atiyye v.dğr.), Dâru İbn Kesîr, Dimeşk, 1415/1995, 156; Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsilî, *Müsned*, (Tah.: Hüseyin Selîm Esed), Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, Dimeşk 1404/1984, XII, 451, (Hadis No: 7022); Dârekutnî, Sünen, II, 86, (Hadis No: 1191); Hâkim, el-Müstedrek, II, 252, (Hadis No: 2909).

okumalardan uzak, dinleyenin tane tane sayabileceği bir okuma biçimini sahabeye dikte etmeye çalışmasıdır. Allah tarafından Cebrail vasıtasıyla peyderpey indirilen Kur'ân'ın kendisine tertîl üzere (ağır ağır, tane tane) okunduğu¹³, aynı şekilde kendisinin de insanlara okuması gerektiği hatırlatılmış¹⁴, böylece Kur'ân kıraatinde metodolojik bir tayin yapılmıştır. Bu ilahi fermanı kendisine şiar edinen Hz. Peygamber'in, sahabeye Kur'ân'ı yavaşça okuduğunu ifade eden kavramlardan ilki "tertîl"dir. Hafsa'dan rivâyet edildiğine göre, "*Allah Rasûlünü, vefatından bir yıl öncesine kadar nafile namazını oturarak kıldığını görmedim. Son zamanlarında nafile namazını oturarak kılıyor, sureyi tertîl üzere okuyordu. Ağır okumasından uzun sûreler daha da uzuyordu.*"¹⁵ Ebu'l-Esved el-Kureşî de, Hz. Peygamber'in Kur'ân okuduğu zaman harfleri birbirinden ayırt ederek tertîl üzere okuduğunu rivâyet etmiştir.¹⁶ Bu bağlamda Kur'ân tilavetine damga vuran üsluplardan biri de terassül yani acele etmeksizin Kur'ân'ı tilavet etmesi¹⁷ ve bunu ümmetine bir yöntem olarak sunmasıdır. Bu okuma şekline işaret eden bir rivayette Nâfi b. Ömer el-Cemhî (h.169), o da İbn Ebî Melîke (h. 117), o da Hz. Peygamber'in hanımlarından naklettiğine göre, "*Kendisine Hz. Peygamber'in kıraati sorulduğunda 'siz ona güç yetirmezsiniz' dedi. Bunun üzerine kendisine onu bize haber ver denildiğinde Kur'ân'ı terassül ile/ ağır ağır kıraat etti*"¹⁸ ifadelerini kullanmıştır. Peygamberimizin Kur'ân talimine esas olabilecek bir diğer kıraat şekli de, tefsîr/her harfi açıkça beyan ederek¹⁹ okuma yolunu tutmasıdır. Ebu'l-Esved el-Kureşî, Hz. Peygamber'in Kur'ân okuduğu zaman harfleri birbirinden ayırt ederek (بفسر), tertîl üzere okuduğunu rivâyet etmiştir.²⁰

Tertîl, terassul ve tefsîr olmak üzere her üç okuma biçiminde de ön plana çıkan ana unsurun, Peygamberimizin Kur'ân'ı acele etmeksizin, harfleri birbirine katıp karıştırmadan, her birinin hakkını vererek, tane tane okumak olduğunu söylemek mümkündür. Hz. Aişe'nin,

¹³ Furkan, 25/32.

¹⁴ Müzzemmil, 73/4.

¹⁵ Müslim, Salâtu'l-Musâfirîn: 16; Tirmîzî, Salât: 275; Nesâî, Kıyâmu'l-Leyl: 34; Muvatta, *Kitâbu Salâti'l-Cemâ'ati*, 21; Ahmed b. Hanbel, Müsned, XXXIV, 38, (Hadis No: 26441). Diğer rivayet için bkz. İbn Hâcer el-Askalânî, *el-Metâlibu'l 'Aliye bi Zevâidi'l-Mesânidi's-Semâniye* (Tah.: Muhammed b. Mes'ûd v.dğr.), Dâru'l-'Asime, Suudi Arabistan 1419, IV, 365, (Hadis No: 578); el-Firyâbî, EbûBekr Ca'fer b. Muhammed b. el- Hasan b. el-Müstefâd, *Fedâilu'l-Kur'ân* (Tah.: Yusuf Osman Fadlullah Cibrîl), Mektebetu'r-Rüşd, Riyad 1409/1989, 207.

¹⁶ İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sulemî en-Nîsâbü'rî, *Sahîh* (Tah.: Muhammed Mustafa el-A'zamî), el-Mektebetu'l-İslâmiyye, Beyrut ty., I, 263, (Hadis No: 523).

¹⁷ İlgili rivayetler için bkz. Ahmed b. Hanbel, Müsned, XLIV, 45-46, (Hadis No: 26451); Ahmed b. Hanbel, Müsned, XLIV, 70, (Hadis No: 26470).

¹⁸ İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbu'l-Musannef fi'l-Ehâdisi ve'l-Âsâr*, (Tah.: Kemâl Yûsuf el-Hût), Mektebetu'r-Rüşd, Riyâd 1409, II, 256, (Hadis No: 8724); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XLIV, 70, (Hadis No: 26470)

¹⁹ Tirmîzî, Fedâilu'l-Kur'ân: 23; Ebû Dâvud, Vitri: 20.

²⁰ İbn Huzeyme, *Sahîh*, I, 263, (Hadis No: 523).

“(Hz. Peygamberin okuyuşunu) dinleyen birisi şayet harflerini saymak istese sayabilirdi”²¹ rivayeti, Allah Rasûlü’nün Kur’ân’ı tilavet biçimini en kapsamlı şekilde özetlemektedir. Muhtemelen Kur’ân okuyuşundaki bu tavır, mana derinliklerine nüfuz edebilmenin temelini oluşturma amacına yöneliktir. Zira ağır okurken ayetlerin bünyesinde barındırdığı hakikatler üzerinde tefekkürün kapıları ardına kadar açılmış olacaktır.

Peygamberimizin okuyuşunda tecvîdin kanıtlanması için bu tür ayrıntılı sunumlar gereklilik arz etse de²², sadece med unsurunu Kur’ân içerisinde tatbik ettiğini gösteren rivayetlerin varlığı bile yeterlidir. Zira o dönemde diğer tecvîd uygulamalarının bir adı yoktur ki Peygamberimizden gelen hadislerde ihfâ, izhâr, iklâb vb. gibi kavramları aramak mümkün olsun! Bunun da ötesinde bu kavramların üst kimliği olarak tebarüz edecek “tecvîd” konseptinin takribi dört yüz yıl sonrasında varlık gösterecek olmasına rağmen bizzat sahabeden “Peygamberimiz tecvîdi uygulardı” biçiminde rivayetlerin gelmesine yönelik bir beklenti içerisinde olmak ve bu rivayetlerin yokluğuyla tecvîdin yokluğuna hükmetmek tarihsel süreci okuyamamakla alakalı hususlardır. Aslında bütün bu girişimler tecvîdi dilsel bağlamından soyutlayarak tamamen vahiyssel bir kimlik kazandırma endişesinin uzantılarıdır. Bir realitenin vahiyle tasdiki ona ayrıca bir değer kazandırır, fakat çıkış noktası dilsel olduğunda da lüzumsuz bir konuma sürüklenmesi gerekmez. Bizce tecvîd, Kur’ân telaffuzunda devreye girdiği için her ne kadar vahiyssel bir yapıya sahip olsa da çıkış noktası dilseldir.

1.3. Yedi Harf Ruhsatının Tecvîde Etkisi

Kur’ân, Hz. Peygamberin Kureyş kabilesine mensubiyetinin bir uzantısı olarak bu lehçenin ses özelliklerine göre nazil olurken, değişik lehçelerde telaffuz problemi belirince, Allah Rasûlü, sıkıntı çeken şahısların bahsi geçen sözcükleri kendi lehçelerinin ses özelliklerine göre telaffuz etmesine müsaade etmiştir. Kur’ân’a anlam ve biçim yönüyle herhangi bir müşkül getirmediğinden olsa gerek bizzat Peygamberimiz, Kureyş kabilesindeki bazı ses kalıplarının dışına çıkmıştır. Başka bir ifadeyle Kur’ân kıraatinde lehçeler arası geçişe kendi uygulamasıyla müsaade etmiştir. Kendisi, yedi harf ruhsatının getirdiği bu yaklaşımla telaffuz açısından adeta bir asla dönüş projesini başlatmıştır. Şöyle ki; normal şartlarda “يحيى” gibi elif-i maksûre ile son bulan sözcüklerde Kureyş lehçesine göre tilavet

²¹ İbn ‘Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr (Tefsîru İbn ‘Âşûr)*, Müessesetü Târihi'l-Arabî, Beyrut 1420/2000, XXIX, 243; Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârîzmî, *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmidi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvil fî Vucûhi't-Te'vîl*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1407, IV, 637; Nisâbü'rî, Nizâmü'd-Dîn el-Hasan b. Muhammed b. Hüseyin, *Ğarâibu'l-Kur'ân ve Reġâibu'l-Furkân*, (Tah.: Zekeriyya 'Umeyrân), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1416/1996, VI, 378.

²² Detaylar için bkz. İbrahim Tetik, *Tecvid İlmî: Tarihsel Evveliyatı, Doğuşu ve Gelişim Süreci*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2016, s. 126-142.

formu “tahkîk”²³ olmakla birlikte, bir keresinde Hz. Peygamberin bu kelimeyi imâle ile okuması üzerine, kendisine, “*Ey Allah’ın Rasûlü, Kureyş lügati olmamasına rağmen siz imâle ile okuyorsunuz.*” denilince, “*Bu da dayılarımız Benî Sa’d’ın lügatidir*”²⁴ şeklinde cevap vermiştir.

Medine döneminin son iki yılına varıncaya kadar hâkimiyetini sürdüren Kureyş fonetiğindeki tekdüzelik yerini yüzlerce farklılığın meydana geldiği yeni bir ses platformuna terk etmiştir. Her kabilenin kendi lehçesine göre okumasının önünün açılmasıyla birlikte aynı kelimedede öncesine nazaran birçok farklı seslendirme ortaya çıkmıştır.

Fonetik farklılıkların yapısı gereği, yedi harften aldığı ruhsat mantığıyla şekillendiğinden, ferşî farklılıklar gibi çok ciddi bir bağlayıcılığı da bulunmamaktadır. Hz. Peygamber’in bunları sahâbeye bizzat okuması-öğretmesi gerekirken fonetikleri sahabenin kendi lehçesel ses özelliklerine göre yapılandırmalarına müsaade etmiştir; yoksa bunları da, her bir kelimedede, ferşî farklılıklarda olduğu gibi bizzat okumuş olması mümkün gözükmemektedir. Sayısı on binleri bulabilecek bu farklılıkları okuyabilmesi zaten mevcut zaman dâhilinde mümkün de gözükmemektedir. Bu yüzden bu tür okuyuşlarda bir formülasyonun söz konusu olması gerekir.²⁵ Buna göre Kureyş lehçesine göre okunan bir kelime bu formül gereği lehçelerin fonetik sistemine uydurulmaktadır. Böylece sesler Kureyşî olmaktan çıkarak yerel unsurlarla yeni bir ses formatına sahip olmaktadır. Mevcut zaman diliminde henüz ıstılâhî bir adı olmayan tecvîd dediğimiz ses unsurları kabilelerin kendi okuyuş özelliklerini yansıtmakta, harflerin birleşiminin doğurduğu ses olayları kabilelerin dil yetisiyle harmanlanmaktadır. Sahabe anlama etki etmeyen bu fonetik farklılıkları tatbik etmekte ve sonraki nesillere de bu birikimi aktarmaktadır. Mushafa yazılma imkânı olmamış; Kur’ân’ın yazı formatına ters düşmediği; anlama da bir hâlel getirmediği için kırâat ulemâsı, bu birikimi kendi geleneği içerisinde tilâvet yoluyla devam ettirmiştir. Sonraki dönemde gelen tabîn, tebeu tabîin ve dönemde hayat süren kıraat imamlarına uzanan bir yelpazede fonetikler yazınsal olmasa da sessel bir birikim olarak yer edinmiştir. Daha sonrasında bu nakiller kıraat imamlarına kadar ulaşmıştır. İmamlar kendilerine nakledilen birçok lehçeye dayanan okumaları önce kendi süzgeçlerinden geçirmekte sonrasında gelen râviler de imamlara ait rivâyetler içerisinde bir eleme yaparak kendi okuma şekillerini belirlemekteydiler. Böylece

²³ İbn Cezerî, *en-Neşr*, II, 388; Suyûtî, Ebu’l-Fadl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, *el-İtkân fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, (Tah.: Muhammed Ebu’l-Fadl İbrâhîm), el-Hey’etu’l-Mırsiyyetu’l-‘Âmmetu li’l-Kitâb, Kâhire 1394/1974, I, 313; Muhaysin, Muhammed Sâlim, *el-Muktebes mine’l-Lehecâti’l-Arabîyyeti ve’l-Kur’âniyye*, Mektebetu’l-Kâhire, Kahire 1978, s. 94.

²⁴ Sehâvî, Ebu’l-Hasen Alemuddîn Alî b. Muhammed b. Abdissamed, *Cemâlu’l-Kurrâ’ ve Kemâlu’l-İkrâ’*, (Tah.: Mervân el-Atiyye- Muhsin Ferâbe), Dâru’l-Me’mûn li’t-Turâs, Dimeşk 1997, s. 598; Suyûtî, *İtkân*, I, 314.

²⁵ Dağ, Mehmet, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, İSAM Yay., İstanbul 2011, s. 48.

kendilerine ait ferşî-usûl farklılıklarına dayalı kıraat şeklini oluşturuyorlardı. Bunlar içerisinde tecvîd ise, usûl farklılıklarını karşılamaktaydı.²⁶ Az önce de ifade ettiğimiz üzere bu usûl içerisinde birçok lehçeye ait unsurlar tespit edebilmek mümkündür. Örneğin bir imam ve râvîsi; hemzeyi, Kureyş'in teshîl ile okumasına rağmen Temîm lehçesinin bir özelliği olarak tahkîk ile okuyabilmektedir. Aynı râvî elif-i maksûre ile son bulan sözcüklerde Kureyş lehçesine göre tilavet formu "tahkîk" olmakla birlikte, Allah'ın Rasûlü'nün dayıları Benî Sa'd'ın lügatine dayanarak imâle ile okuyabilir. Bu iki okuyuşta Kureyş'i tercih etmemesine rağmen bir harfî diğer bir harfe karıştırarak telaffuz etme şeklinde oluşan Kays lehçesine ait işmâmı terk ederek, harfî halis sâd ile okuyarak Kureyş lehçesine yönelik rivayeti seçebilir. Dolayısıyla râvîlerin okuyuşlarını adeta bir lehçeler çeşnisi oluşturduğu söylenebilir. Ne var ki, Peygamberimiz kendi lehçesi olan Kureyş'e göre Kur'ân'ı tilavet etmiştir. İmâle örneğinde olduğu gibi Kureyş'in dışına çıktığını gösteren rivâyetler nadirattandır. Medine'nin son iki yılında nadir de olsa diğer lehçelerin fonetiğini uygulamış olabilir ama tüm lehçelerin fonetiğini teker teker uygulaması mevcut zaman diliminde imkânsızdır. Bununla râvîlerin okuyuşunun caiz olmadığı şeklinde bir düşünceyi savunmuyoruz. Bu türden okuyuşların önünü imâle uygulamasıyla zaten Peygamberimiz açmıştır ve getirmiş olduğu formülle her kabilenin kendi lehçesine göre seslendirmesini istemiştir. Nebevî bir isteğe dayandıklarından, râvîlerin oluşturduğu fonetik sistemin sıhhati noktasında en ufak bir şüphe yoktur. Ayrıca bu uygulamaların Kur'ân'ın anlamına hiçbir şekilde etkisi de bulunmadığını genel hatlarıyla bir problem teşkil edebilmesi de mümkün değildir.

Tecvîdî râvî fonetiğine dayandıran beyanatlardan da anlaşılacağı üzere, ilk dönemlerde tecvîdin otonom bir yapılanmaya sahip olmayıp kıraat ilmi ile bağımlı ilişkiler geliştirmek durumunda kaldığı görülmektedir. Zira tecvîdin özerk yapıya dönüşümü için mevcut şartlar meydana gelmemiştir. Henüz lahn olgusu ortaya çıkmamış olup tecvîd unsurları şifâhî olarak nakledilmekte, ilmî bir disiplini gerektirecek şekilde irdelenmeyi gerektirmemektedir. Dolayısıyla tecvîdin disipline edilmesindeki asıl sürecin başlangıcı lahnin ortaya çıkışıdır. Çalışmamızın bu bölümünde önce özetle lahne, sonrasında tecvîde yansıyan yönlerini tespitte çalışacağız.

2. Oluşum Dönemi: Tecvîdî Gerektiren Şartlar

2.1. Tecvîdin Oluşumuna Etki Eden Temel Problem

²⁶ Ahmed Hâlid Şükrî-Muhammed Halid Mansur- Muhammed Ahmed Muflih el-Kadâ, *Mukaddimâtun fî İlmi'l-Kirâat*, Dâru 'Ammâr, Amman 2001, s. 189.

Tecvîd kelimesinin ıstılahî anlamına erişmesinden önce tilavet vasfına delalet edebilecek şekilde çeşitli formatlarla kullanılması ıstılahî anlamda şöhret bulmasına hazırlık sürecini temsil etmektedir. Nihayet İbn Mücâhid'in lahne yer verdiği bölümde bu ıstılahı kullanması artık lahn konusunun ele alındığı tüm tartışmalarda bu kavramın da bağlantılı bir şekilde yer edinmesiyle sonuçlanmıştır. İbn Mücâhid'in ifadelerinden de anlaşıldığı kadarıyla asıl amacı fonetik kurallar bütünü için bir çatı kavram tanımlama uğraşısı değil lahnin iki çeşidine dikkat çekmektir. Lahn-i hafiyi irapta yapılan hatalardan soyutlayarak harflerin hakkını vermemeye hasretmesi²⁷ ve bununla da tecvîdi bağdaştırması dikkat çekicidir. Bu noktada sorulması gereken bir takım sorular şunlar olmalıdır: Lahn olgusunun celî ve hafî olmak üzere iki kısma ayrılması gerçekten gerekli midir? Eğer gerekliyse lahnin öncelikli olarak “celî” denilen bir kısmının oluşup sonrasında “hafî” diye adlandırılan yeni bir çeşidinin tebarüz etmesini doğuran temel etmen nedir? Lahn-ı hafî tam olarak neyi karşılamaktadır ya da neyin noksan yapılması durumunda lahn-ı hafî diye tabir edilebilecek sonuç ortaya çıkmaktadır?

Hicri IV. yüzyıla gelinceye kadar lahn kelimesi Kur'ân'ın ve dilin orijinal yapısında görülen hataların genelinin adlandırılmasında kullanılmaktaydı.²⁸ İslamiyet'ten sonra Arap dilini telaffuz edenlerce lahnin bilinçsizce sıradanlaştırılması ve Arap dilinde görülen bozulmalar bütünü âlimleri Arap dil kaideleri ve nahiv ilmi kurallarını derlemeye yönlendirdi. Toplumun telaffuz melekesinde yer etmiş bu olguyu bertaraf etmek amacıyla onlarca eser telif edildi. Bu eserler ses, yapı, cümlelerin terkîbi, i'râbın sıhhatinde hareketlerin durumu vb. gibi birçok konuyu kapsamaktaydı.

Problemin baş göstermesinden İbn Mücâhid dönemine gelinceye kadar yapılan hatalar “lahn” adı altında genel bir isimlendirilmeye tabi tutulurken İbn Mücâhid tarafından yapılan kategorik ayrışmayla kavram farklı bir yapılanmaya kavuşmuştur. Ahmed b. Nasr eş-Şezâî'den yapılan rivayete göre İbn Mücâhid lahn olgusunu şu sözlerle ikiye ayırmaktadır: *“Kur'ân'da lahn, celî ve hafî olmak üzere iki çeşittir. Celî i'râb hatalarını kapsamaktayken hafî olanı, harfleri tecvitli telaffuz etmeye çalışırken hakkını vermemektir.”*²⁹

²⁷ Dâni, *et-Tahdîd*, s. 116; Enderâbî, Ebu Abdillah Ahmed b. Ebî Ömer, *el-İdâh fi'l-Kırâât* (Tah.: Menâ 'Adnân Ğanî), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Külliyyetu't-Terbiyetu li'l-Benât (Mektebe-i Şâmîle Nüşhası), Tikrît Üniversitesi, Irak 1423/2002, s. 351; İbn Sivâr, Ebû Tâhir Ahmed b. Ali b. 'Ubeydullah b. Ömer, *el-Müstenîr fi'l-Kırââti'l-'Aşr* (Tah.: Ammâr Emin), *Dâru'l-Buhûs li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve İhyâi't-Turâs*, Birleşik Arap Emirlikleri 1426/ 2005, I, 180.

²⁸ Ezdâd kelimelerden olan lahn'in anlam derinliği için bkz.: İbn Manzûr, Muhammed b. Mukerrem b. Ali Ebu'l-Fadl Cemâluddîn, *Lisânu'l-'Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut 1414/1993, XIII, 379.

²⁹ Dâni, *et-Tahdîd*, 116; Enderâbî, *el-İdâh*, 351.

Rivâyetten anlaşıldığına göre İbn Mücâhid, lahn-ı celî'nin bizzat i'rapta yapılan hatalardan teşekkül ettiğini savunmaktadır. Kendisinden hemen sonraki dönemde eser telif eden Sa'îdî biraz daha detaylı bir anlatımla lahn-ı celî'nin mansûbun ref' edilmesi, mansûb ya da merfûnun kesrâ ile telaffuz edilmesi vb. durumlarında olduğunu belirtmektedir. Sonrasında ise Sa'îdî; nahivciler, kârîler ve ilmin kokusunu alan herkesin lahnin bu çeşidini anlayabileceğini savunmaktadır.³⁰

Lahn-ı hafî kavramı da lahnin diğer çeşidi gibi yine ilk defa İbn Mücâhid tarafından kullanılmış ve sonraki dönem müelliflerince kabul görmüştür. Müellif kendi eserinde lahn-ı hafî'nin yalnızca alanında mâhir kişilerce anlaşılabilirliğini ifade etmektedir.³¹ Bununla birlikte İbn Mücâhid tarafından bu kavramın içi doldurulmamış, kendisinden sadece "*Lahnin hafî olanı, harfleri tecvitli telaffuz etmeye çalışırken hakkını vermemektir*"³² rivâyeti nakledilmiş ve tecvîd kelimesiyle bu kavram kendisi tarafından bağdaştırılmaya çalışılmıştır. Bu rivâyeti kendine referans alanlarca lahn-ı hafî, tecvîd karşıtı bir kavram olarak yorumlanmış, tecvîd ilminin devreye girmesindeki asıl amaç olarak da lahn-ı hafî'yi ortadan kaldırma çabaları gösterilmiştir.³³ Bu telakinin oluşmasında Enderâbî'nin İbn Mücâhid'e dayandırarak yaptığı rivayetin de etkili olduğunu söylemek mümkündür: "*Lahn-ı hafî, harflerin telaffuzunu tecvitle okurken hakkını vermeyi terk etmektir.*"³⁴ "Harflerin hakkını vermek"³⁵ ibaresi neredeyse tüm tecvîd külliyatında gerek tecvîdin tanımı gerekse amacı olarak kullanılmaya çalışılırken bunun terk edilmesi demek aslında tecvîdin terk edilmesiyle aynı anlamı taşımaktadır. Dolayısıyla buradan lahn-ı hafî'nin tecvîdin terk edilmesi olduğu şeklinde bir sonuç pekâlâ çıkarılabilir. Sehâvî'nin mevzu hakkındaki "*Tecvîtle murad edilen harflerin hakkını vermek, harfleri mahreçlerinden çıkarmak ve lahn-ı hafî'den kaçınmaktır*"³⁶

³⁰ Sa'îdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ca'fer, *Risaletâni fî Tecvîdi'l-Kur'ân* (Tah.: Ğânim Kaddûrî el-Hamed), Dâru Ammâr, Amman 2007, 36.

³¹ İbn Mücâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. El-Abbâs, *Kitâbu's-Seb' fi'l-Kirâât*, (Tah.: Şevkî Dayf), Dâru'l-Maarif, Kâhire 1400 (*Kitâbu's-Seb'*), s. 49.

³² Dâni, *et-Tahdîd*, 116; Enderâbî, *el-Îdâh*, 351.

³³ Ğânim Kaddûrî el-Hamed, *ed-Dirâsâtu's-Savtiyye inde Ulemâit't-Tecvîd*, Dâru Ammâr, Amman 2009, s. 54-56.

³⁴ Enderâbî, *el-Îdâh*, 351.

³⁵ Örnekler için bkz.: Enderâbî, *el-Îdâh*, s. 344, 351; İbnu'l-Bâziş, Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Halef el-Ensârî, *Kitâbu'l-İkna' fi'l-Kirââtî's-Seb'*, (Tah.: Abdulmecid Katâmîş), Dâru'l-Fikr, Dimeşk 1403, s.552; Sehâvî, *Cemâlu'l-Kurrâ*, 638; İşbilî, Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer b. Halîfeti'l-Mutevenni'l-Emevî, *Fihristu İbn Hayr el-İşbilî*, (Tah.: Muhammed Fuâd Mansûr), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1419/1998, s. 357; İbn Ummi Kâsım, Ebû Muhammed el-Hasan b. Kâsım b. Abdullah, *el-Mufîd fi Şerhi 'Umdeti'l-Mecîd fi'n-Nazmi ve't-Tecvîd*, (Tah.: Cemal Esseyyid Ruffâi), Mektebetu Evlâdi's-Şeyh li't-Turâs, Kahire 2001, s. 56; İbn Cezerî, *en-Neşr*, I, 163; *Manzûmetu'l-Mukaddime fi Mâ Yecibu 'alâ Kârîi'l-Kur'ân en Ya'lemehû*, (Tah.: Eymen Rüşdî Suveyd), *Dâru Nûri'l-Mektebât*, Cidde 2006, s. 3; *et-Temhîd fî İlmi't-Tecvîd*, (Tah.: Ğânim Kaddûrî el-Hamed), *Müessesetü'r-Risâle*, Beyrut 2001, 59-60..

³⁶ Sehâvî, *Cemâlu'l-Kurrâ*, 638.

şeklindeki yorumu bu sonucu desteklemektedir. Dolayısıyla ilk dönemdeki tecvîd anlayışı lahnin tüm çeşitlerinden uzak sahih bir okumaya denk düşmektedir.

İlk dönemlerde lahnin tecvîde yansması daha çok mahreçler vasıtasıyla gerçekleşmekteydi. Harflerin mahreçlerine yönelik hataların ciddi boyutlara varmasa da daha ziyade “Eğribetu’l-‘Arab”³⁷ adıyla anılan zenci kölelerde görüldüğü kaydedilmektedir.³⁸ Aşhab içerisinde zikri geçen Suheyb ve Selmân gibi aslı Arap olmayanların yanlışları da harflerin mahreçlerini ilgilendirmekteydi. Fakat bu hataların diğer terkîb ve i’râbtan müteşekkil lahn çeşitlerinde olduğu gibi bir genişliğinden söz edebilmek mümkün değildir. Harflerin mahreçlerinde kendini gösteren telaffuz hataları, daha ziyâde farklı milletlerin İslamlaşmasının akabinde Arap-acem topluluklarının izdivaçları vasıtasıyla kendini gösteren lahnlı okuma çeşitleriydi. Câhız’ın da belirttiği gibi, birçok Arap çocuğu Arap olmayan analardan doğduğu için bazı harflerin telaffuzunda ve yabancı söyleyiş tarzlarında onlardan etkileniyorlardı.³⁹ Doğal olarak anneleri Arap dilinde kendi dillerinde alışık olmadıkları harfleri mahreçlerinden çıkaramıyor, çocukları da harfleri annelerinden duydukları şekliyle telaffuz etmeye alışıyorlardı. Hatalar zinciri sadece acem kitle ile sınırlı kalmıyor yabancılarla sıkı ilişkiler geliştiren Araplarda da kendini gösteriyordu. السلطان kelimesi yerine السلطان, أهروري denilecek yerde ما شعرت, أهروري yerine ما شعرت, aslı هائن olan yerde هائن şeklindeki telaffuzlar mahreç yakınlığı sebebiyle aksana dayalı hatalı okumalarla ilgili kaynaklarda yer alan örneklerdir.⁴⁰

Arap dilinde ortaya çıkan lahn’ın Kur’ân’ın tilâvetine yansıdığı bilinmektedir. Lahn olgusunu ele alan eserlerde tecvîde delil teşkil edebilecek boyuttaki hataların yani lahn-ı hafî örneklerinin celî kısmına göre kısıtlı olması, toplumdaki fertlerin tecvîdin inceleme alanına giren hususları harfiyen yerine getirdikleri sonucunu doğurmamaktadır. Kendi söyleyiş özellikleriyle Kur’ân kıraatine ister istemez müdahaleler gerçekleştiren Arap dışı unsurların, daha teknik bir konu olan ve tam olarak tecvîdi karşılayan lahn-ı hafî’den uzak bir tilâvet iddia ettiklerini savunmak gerçekçi bir yaklaşım olmasa gerektir. Dönem içerisinde lahn-ı celîye yönelik örneklerin çok olması ve lahn denildiğinde ilk olarak celî kısmının anlaşılması, lahn-ı hafînin celîye göre daha az problem teşkil etmesi, diğer bir ifadeyle lahn-ı celînin

³⁷ Suyûtî, *el-Muzhir fi’l-Luğati’l-Arabiyye ve Envâihâ*, Tah: Fuad Ali Mansur, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1998, II, 368.

³⁸ Özbekçi, Mehmet Reşit, *Kur’ân ve Hadîs’in Arap Gramerindeki Rolü*, Yeni Akademi Yay., İzmir 2006, 25.

³⁹ Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî, *el-Beyân ve’t-Tebyîn*, Mektebetu’l-Hilâl, Beyrut 1423, I, 78–79.

⁴⁰ Bu hatalarla ilgili değişik örnekler için bkz.: Câhız, *el-Beyân ve’t-Tebyîn*, 79; Muberrred, Ebu’l-Abbas Muhammed b. Yezîd, *el-Kâmil*, (Nşr. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrâhîm), Dâru’l-Fikri’l-Arabî, Kahire 1417/1997, VI, 167.

meydana getirdiği problem boyutunun lahn-ı hafiyi gölgede bırakmasıdır. Dönemin bilginlerinden lahnin celî kısmına esaslıca çözüm getiremeden hafiyeye yönelik tedbir almalarını beklemek bu gerçeği göz ardı etme anlamına gelir. Ayrıca tecvîd ilmi faaliyetlerinin diğer ilimlere nazaran gecikmesini referans alarak, tecvîdi ilim hüviyetinde sonradan meydana gelen, mesnetsiz bir alanmış gibi göstermeye yeltenmek, sürecin olması gereken şekliyle okunmamasının doğurduğu olumsuz bir sonuç olacaktır.

Lahne çözüm arayışları bağlamında nahiv kuralları tedvîn edilmiş, mushaf noktalanmış ve harekelenmiştir.⁴¹ Kur'ân'ın bizzat hattından kaynaklanan lahn ile okuyuşların ortadan kaldırılmasının hemen akabinde ses boyutunda kendini gösteren yanlışların tashih edilmesi gerekliliği kendini göstermiştir. II. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren dilbilim eserlerinde varlığını göstermeye başlayan sesbilim konuları artık tecvîdin muhtevasına dâhil olan hususların yavaş yavaş kitâbî mecrada kendine yer bulmaya başladığının en açık göstergesi olacaktır.

2.2. Tecvîd Unsurlarının Farklı Platformlarda Yer Bulması

2.2.1. Dilbilim Eserleri

İlk dönem dilbilim kitaplarında tecvîd ilmine delil teşkil edebilecek birçok argümanın varlığına şahitlik edebilmek mümkündür. Bu dönemde harfler aslî ve ferî olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Harekelerin niteliklerine dair bilgiler verilmiştir.⁴² Mahreç bölgeleri; boğaz, cevîf, dil, dudak, hayâşim şeklinde tayin edilmiş ve her birinden hangi harfin çıkacağına dair

⁴¹ Kaynaklarda irapta baş gösteren hataları önlemeye yönelik harekeleme sistemini geliştiren ilk kişinin Ebu'l-Esved ed-Düelî'nin olduğu şeklinde genel bir eğilim mevcuttur. (Dâni, *el-Muhkem fî Nukati'l-Mesâhif* (Tah.: İzzet Hasan), *Dâru'l-Fikr, Dimeşk 1407*, s. 3-4; İbn Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist* (Tah.: İbrahim Ramadân), *Dâru'l-Ma'rife*, Beyrut 1417/1997, s. 61; Yûsuf, Muhammed Zâyid Muhammed, *Tarihu Kitâbeti'l- Mushafi's-Serif*, Müessesetü Ukaz, Cidde, 1992, 80-81; Corcî Zeydân, *Medeniyeti İslâmiyye Târihi* (Trc. Zeki Megâmiz), İstanbul 1329, III, 107 vd.) Bu defa da, metnin noktadan yoksun ve birbirine karışma ihtimali mevcut harflerinin telaffuzunda bir takım hatalar kendini göstermiştir. Ebu'l-Esved tarafından geliştirilen noktalama sistemini tüm Kur'ân'a tatbik ederek görsel benzerlik taşıyan harflerin birbirinden ayırt edilmesini sağlamışlardır. (İsfehânî, Hamza b. Hasan, *Kitâbü't-Tenbîh ala Hudûsi't-Tashîf* (Nşr., Muhammed Es'ad Talis), Daru Sâdir, Beyrut, 1412, 27-28.) Her ne kadar noktalamanın bir düzene oturmasıyla görsel benzerliğe sahip harflerin ayrımı sağlanmış olsa da; noktanın, hem harekelerin belirlenmesinde hem de benzer harflerin ayrımında tek araç olarak kullanılması, okuma hatalarına kapı aralamıştır. Kur'ân okumaya vakıf olmayanlarca harekeler nokta, noktalar da hareke yerinde kullanılır olmuş ve Kur'ân kıraatinde karmaşa ortamı doğmuştur. (Maşalı, Mehmet Emin, *Kur'ân'ın Metin Yapısı: Mushaf Tarihi ve İmlası*, İlahiyât, Ankara 2004, s. 330.) Böyle bir karmaşayı bertaraf etmeye yönelik köklü adımların atılması bilincinden hareketle Halîl b. Ahmed, günümüze varıncaya kadar aktif bir kullanım ağına sahip olan harekeleme ve noktalama sistemini pratik simgeler kullanarak geliştirmiştir. (Dâni, *Muhkem*, 49 vd.)

⁴²Harflerle ilgili olarak bkz. Halîl b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, (Tah. Mehdi el-Mahzûmî), İbrahim es-Samurâî, Mektebu'l-Hilâl, yy. ty., I, 48; Sîbeveyh, Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber, *el-Kitâb*, (Tah.: Abdusselam Muhammed Harun), Mektebetu'l-Hancî, Kahire 2013, IV, 431; İbn Cinnî, Ebu'l-Feth, *Sirru Sinâ'ati'l-İ'râb*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan 1421/2000, I, 55.

malumatlar sunulmuştur.⁴³ Harflerin lâzımî ve ârizî olmak üzere sıfatlarının birçoğuyla ilgili bahis açılmıştır.⁴⁴ Tecvîd eserlerinin henüz kaleme alınmadığı bir dönemde sesle ilgili birçok unsurun yer etmeye başladığı, istilâhi kullanımların büyük ölçüde şekillendiği görülmektedir.

Dilbilim eserlerinde en fazla dikkat çeken husus, konuların gerek ele alınışlarında gerekse Kur'ân okuyuşuna konu olabilecek şekilde bir sistematik sunmaktan uzak bulunmalarındır. Bu durum, tecvîd açısından dilbilim eserlerinde bir problem olarak göze çarpmaktadır. Zira eserde ele alınan konuların tümü dilbilimsel bir malzeme olacak şekilde inceleme alanına dâhil edilmiştir. Yoksa amaç bir şahsın Kur'ân kıraatinde karşılaşacağı sıkıntılara pratik olarak çözüm sunma çabaları değildir. Bundan dolayı her ne kadar tecvîd öğelerinin temeli dilbilim eserleri ile atılsa da bizzat bu eserlerden yola çıkarak Kur'ân'ı okumaya kalkışmak, okumanın niteliğini saptayabilmek mümkün değildir.

Henüz tecvîd adı altında müstakil bir ilim dalı oluşmamasına karşın dilbilim eserlerinde, bu ilmin muhtevasına dâhil olan konularla ilgili bir tartışma ortamının şekillenmeye başladığını söylemek mümkündür. Bu tartışmalar sonraki dönemlerde tecvîdin kıraat ilminden farklı olarak bir rivayet değil dirayet ilmi olduğu düşüncesinin tüm müelliflerce benimsenmesine de ön ayak olacak niteliktedir. Tecvîdin bir dirayet ilmi olduğu yönünde deveren eden telakkilerin tümündeki ortak yönlendirici unsur, ses olgularının âlimlerin şahsi kanaatlerine dayanmasıdır ki, bu anlayış, kadim dönem dilbilimcileri tarafından inşa edilmiştir. Buna göre her müellif ele aldığı konuya kendi perspektifine göre bir yorum getirmiş, kimi zaman birbirlerini destekledikleri, kimi zaman ise taban tabana zıtlık arz eden bir ortamın şekillenmesinde yönlendirici olmuşlardır.

Tecvîd âlimleri kendilerine ulaşan ses birikimini kendi süzgeçlerinden geçirerek konuya Kur'ân kıraatine konu olabilecek şekilde bir düzenleme getirmişlerdir. Bu yönüyle tecvîd ulehasının tamamen bir taklit içerisinde oldukları ve dilbilim eserlerindeki mevcut malzemeyi olduğu gibi eserlerine aktardıkları şeklinde bir sonuca erişmek mümkün değildir. Zaten dilbilim eserlerinin sunduğu bilgiler ile Kur'ân'ı okuyabilmek mümkün olsaydı tecvîd eserlerinin varlığına ihtiyaç duyulmazdı. Hâlbuki bu eserlerin yazılmasına şiddetle ihtiyaç duyulmuş, tecvîd müktesebatı bu boşluğu doldurma amacıyla kendini göstermiştir.

⁴³ el-Halîl, *'Ayn*, I, 57, 58; Sîbeveyh, *el-Kitâb*, IV, 102, 433-435; Ezherî, Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbu'l-luğa*, (Tah.: Muhammed 'İvaz Mir'eb), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut 2001, I, 40; İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ, *Esbâbu Hudûsi'l-Hurûf*, (Tah.: Muhammed Hasan et-Teyyân- Yahyâ Mîr 'Alem), Matbu'âtu Mecme'i'l-Luğati'l-'Arabiyyeti, Dimeşk ty., s. 83-85; İbn Dureyd, Ebûbekr Muhammed b. el-Hasan el-Ezdî, *Cemheratu'l-Luğa*, (Tah.: Remzî Munîr Ba'lebekkî), Dâru'l-'İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut 1987, I, 42-45;

⁴⁴ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Tetik, *Tecvîd*, 185-199.

2.2.2. Tefsir ve Kıraat Eserleri

Ses unsurlarının yer bulduğu yerlerden biri de tefsirlerdir. Elimize ulaşan ilk tecvîd eseri öncesi tefsirlerde; Mücâhid (h. 103), Mukâtil b. Süleyman (h. 150), Sufyân es-Servî (h. 161), Yahyâ b. Sellâm (h. 200), Abdürrezzâk es-San'ânî (h. 211) gibi müelliflerce kaleme alınan çalışmalarda, tecvîd unsurlarının varlığına yönelik yaptığımız araştırmada kapsamlı bir bilgi birikimine rastlayamadığımızı belirtmek isteriz. İlk eser öncesi tefsir birikiminde materyale ulaşabildiğimiz tek eser Tâberî'nin *Câmi'u'l-Beyân*'dir. Çağındaki tüm ilim dallarında uzmanlaşmış engin bir bilgi ve kültür sahibi olan Taberî'nin (h. 310) tefsirinde tecvîde materyal sunabilecek bazı numunelere rastlamak mümkündür.⁴⁵ Filolojik tefsirler ise bu noktada daha fazla malzeme elde edebileceğimiz yerlerdir. Ferrâ'nın⁴⁶, Ahfeş'in⁴⁷, Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân*'ları, İbn Kuteybe'nin *Te'vilü Muşkili'l-Kur'ân*⁴⁸ adlı eseri bunlardan bir kaçıdır. Filolojik tefsirler içerisinde bir taksimat yapmak gerekirse Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân*'ı, ses unsurları açısından en mümbit çalışmadır. Örneğin, ⁴⁹بَلْ رَفَعَهُ اللَّهُ إِلَيْهِ وَكَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا⁴⁹ ayetinde günümüzde idğâm-ı mütekâribeyn adıyla bilinen idğâm çeşidini sadece “idğâm” kelimesiyle yansıtmayı tercih etmektedir. Zira bu dönemde henüz kavramsallaşma süreci kemale ermemiştir. Zeccâc ayrıca bu ayette اللام harfinin الراء harfine idğâm edilebileceğini, mevcut kıraatin bu şekilde olduğunu ifade etmekte gerekçe olarak da bu iki harf arasındaki mahreç birliğini göstermektedir. Ayrıca râ harfi lâm harfine göre içerisinde tekrîr gibi bir sıfat da bulundurduğundan daha mutemekkin/yerleşik bir harftir, bundan dolayı burada اللام harfinin الراء harfine idğâmı tercih edilir. Harflerin iki ayrı kelimedede olduğunu göz önünde bulundurup idğâm etmemek de câizdir.⁵⁰ Müellifimiz buradaki idğâmın yapılma sebebini kendince birtakım sebeplere bağlamaktadır. Örneğin, niçin الراء harfi اللام harfine idğâm edilmemekte iken tersi bir durum gerçekleşmektedir? Bu hususu الراء harfinin daha güçlü, yerleşik bir harf olmasıyla ilişkilendirmekte, الراء harfinde tekrîr sıfatının

⁴⁵ Örnekler için bkz. Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî el-Bağdâdî, *Câmiu'l-Beyân fî Te'vili'l-Kur'ân*, (Tah.: Ahmed Muhammed Şâkir), Muessesetu'r-Risâle, 1420/2000, XXIV, 250; III, 91; II, 224; II, 130.

⁴⁶ Örnekler için bkz. Ferrâ, Ebû Zekerîyya Yahya b. Ziyad b. Abdillâh b. Manzûr, *Me'âni'l-Kur'ân*, (Tah.: Ahmed Yusuf en-Necâtî, Muhammed Ali en-Neccâr, Abdulfettah İsmâil eş-Şelebî), Dâru'l-Mısriyye, Mısır ty., I, 172, 215,368; II, 289, 353.

⁴⁷ Örnek için bkz. Ahfeşu'l-Evset, Ebu'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâşî el-Belhî, *Me'âni'l-Kur'ân*, (Tah.: Hudâ Mahmûd Kurâ'a), Mektebetu'l-Hâncî, Kâhire 1411/1990, I, 24.

⁴⁸ Örnek için bkz. İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim, *Te'vilü Muşkili'l-Kur'ân* (Tah.: İbrahim Şemsuddîn), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut ty., 18.

⁴⁹ Nisâ: 4/158.

⁵⁰ Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhim b. es-Sirri, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuhû*, (Tah.: Abdulcelil Şelebî), Alemu'l-Kutub, Beyrut 1988/1408, II, 129.

bulduğunu ifade etmekle de bu görüşünü perçinlemektedir. Zeccâc'ın ifadelerinden vakıaya tamamen dilsel endişelerle yaklaştığı anlaşılmaktadır.

Filolojik tefsirlerin ses konularına yaklaşımı genel itibariyle sistematik olmaktan uzak, açıklamaya gereksinim duyulması esnasında özet bir surette değinmeler şeklinde eserlerde yer bulmaktadır. Bu durumu filolojik tefsirlerin bir eksikliği olarak görmek yerine amacıyla uyuşmamanın doğurduğu kaçınılmaz bir sonuç olarak değerlendirmek daha sağlıklı olacaktır. Ayrıca dilbilim eserlerinde olanca genişliğine rağmen ses konularının konuların gereksizce tekrar edilmesi bu tefsirler açısından eleştiriye de sebep olabilecektir. Bu realitenin farkında olan filolojik tefsir müellifleri işledikleri konuların diğerleriyle bağlantısını kurma, konuları detaylandırma, amaçlandırma ve gerekçelendirme ihtiyacı hissettiklerinde kifâyet miktarınca sesbilim alanıyla ilişkilendirmişlerdir. Konuların gerek işleniş şekli gerekse içerikleri tecvîd ilmine dilbilim eserlerinin sunduğu katkıyı sunmaktan uzak olsa da en azından tecvîd ilminin müstakil bir yapıya bürünmesinden çok daha önceleri filolojik tefsirlerde sese ait öğelerin yer bulması, tecvîdin ilişki içerisinde olduğu ilimlerden kopup bağımsızlığa erişme sürecini yansıtması açısından kayda değerdir.

Kıraat, tecvîd ilmine esas olabilecek nitelikteki ses öğelerinin yer aldığı bir diğer ilim dalıdır. İlk tecvîd eseri olan Hâkânî'nin kasidesi yazılmadan önce bu eserler içerisinde telif edilip günümüze ulaşabilen en eski kıraat eseri, tahkîki Şevki Dayf tarafından yapılan İbn Mücâhid'in (h. 324) "es-Seb'atu fi'l-Kırâât" adlı çalışmasıdır. Bir kıraat alimi olan İbn Mücâhid'in bu eseri dışında elimize ulaşan müstakil bir tecvîd eseri bulunmamaktadır.

İbn Mücâhid'in kıraat eserinde ses konuları belirli bir intizama sahip olmayıp kitabın çeşitli bölümleri saçılmış durumdadır. Filolojik tefsirlere nazaran idğâm⁵¹, med ve kasr⁵², idğâm-ı mütemâsileyne⁵³, tenvîn ve sâkin nûn⁵⁴ gibi bablarda tecvitle ilintili konulara bölüm başlıkları altında rastlayabilmek biraz daha kolay olmasına rağmen eserin adlandırılmasından da anlaşılacağı üzere müellifin asıl amacı kıraat ilmi alanında telif vermektir ve tecvîd alanından sayılabilecek sınırlı sayıdaki konulara sırf kıraat ilmiyle bağlantısını kurmak amacıyla değinmiştir. Ayrıca İbn Mücâhid'in ses konularına bakışını yansıtan birçok görüşü bulunmaktadır ki, bu değerlendirmelerini eserinde bulabilmek mümkün değildir. Bu fikirler, muhtemelen ya İbn Mücâhid'in kaybolmuş bir eserinden yapılan derlemeler ya da şifâhî olarak talebelerine aktardığı bilgilerin kayıt altına alınmasıyla ortaya çıkmıştır. Zira talebesi

⁵¹ İbn Mücâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. El-Abbâs, *Kitâbu's-Seb' fi'l-Kırâât*, (Tah.: Şevkî Dayf), Dâru'l-Maarif, Kâhire 1400 (*Kitâbu's-Seb'*), s. 113.

⁵² İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'*, s. 134.

⁵³ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'*, s. 125.

⁵⁴ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'*, s. 125.

Ebû Bekr eş-Şezâî'nin ve Dâni'nin kendisinden yaptığı nakiller meşhur olup gerek kıraat gerekse tecvîd ilmi külliyatında yerini almıştır.

Talebesi Ahmed b. Nasr'ın verdiği bilgiye istinaden İbn Mücâhid'in Kur'ân'ın sahih bir şekilde kıraat edilmesine ehemmiyet gösterdiğini söyleyebiliriz. Zira eş-Şezâî, İbn Mücâhid'in Kur'ân okumayı bilme hususunda insanların farklı olduğunu ve anlayış kusurlarını bildiğinden kendisine Kur'an okuyanlardan birçoğunun قمبريرا ve benzeri kelimelerdeki kıraatlerinin doğruluğunu araştırdığı bilgisini aktarmaktadır. Şezâî buradaki hatayı şu şekilde açıklamaktadır: “Çünkü onlardan bazıları الميم harfini نون gibi telaffuz etmektedirler. Bilhassa الميم ve النون harfinin ğunneleri الباء harfinden önce gelmeleri durumunda birbirine benzemektedir. Öyle ki هذا من أنبأك هذا vb. ayetlerde her iki harfi birbirinden ayırt edememektedirler.”⁵⁵ Eş-Şezâî'nin ifadelerinden İbn Mücâhid'in Kur'ân'ın nasıl okunması gerektiğini öğütleyen ses unsurlarına ne denli itina gösterdiği sonucuna ulaşabiliriz. Aslında bu İbn Mücâhid'in kendi döneminde yaşayan üstatlardan devraldığı bir niteliktir. İbn Mücâhid, Ebû Ze'râ'nın yanında Kur'ân okumak için diz çöktüğünde kendisine şu şekilde uyarıda bulunduğunu nakletmektedir: “Eğer bana Kur'ân okuyacaksan harflerin hakkını ver. Bana الحاء'nin boğultusunu (طنين), الطاء'nin tınlamasını (خرير), الخاء'nin hıriltısını (بحة) ve السين'nin safirini ve الراء'nin da yankısını (رنين) işittir. Harfi ağzında geveleme veya katıp katıştırma!”⁵⁶ Bu rivayeti referans aldığımızda İbn Mücâhid'in bir kıraat âlimi olarak şöhret bulmasına rağmen kıraat ilminin ferî farklılık kategorisine dâhil olmayan ses unsurlarına olanca hassasiyetiyle yaklaştığı sonucuna ulaşmak mümkündür.

Günümüze ulaşan ilk tecvîd eseri sayılan Hâkânî'nin kasidesinden önce elimize ulaşan eserlerden Kitâbu's-Seb'a'da İbn Mücâhid'in kıraat farklılıklarını sunma amaçlı giriştiği eylemlerinde izhâr, ihfâ ve idğâmın birçok çeşidiyle ilgili vb. ses konularıyla bağlantılı örnekler sunmaktadır.⁵⁷ Ses konularına bakış açısından ortaya çıktığı kadarıyla, Kur'ân okumaya niyetlenen Arap olmayan biri ya da halk tabakasından bir Arabın sırf bu eseri ya da sonraki yakın süreçte yazılan kıraat eserlerini kendine dayanak kabul ederek Kur'ân'ı okuyabilmesi, içerisinde ciddi meşakkatler barındırmaktadır. Şöyle ki; kıraat eserlerinin en büyük amacı, ravilerine isnaden bir imamın diğer imamlardan farklı olduğu noktaları tespit meyletmesidir. Bu bağlamda kıraat eserlerinin tecvîd/fonetik ve yazıda simgesel farklılığı bulunan ihtilaflar arasında bir farklılık gözetmediği, içeriklerinin doğrudan tecvîtli okuyuş

⁵⁵ Dâni, *et-Tahdîd*, 117.

⁵⁶ Ummânî, Ebû Muhammed el-Hasan b. Alî b. Sa'îd, *Kitâbu'l-Evset fî 'İlmi'l-Kirâât* (Tah.: İzzet Hasan), Dâru'l-Fikr, Dimeşk 2006, s. 73.

⁵⁷ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'*, 119, 125, 126, 646.

tarzına yönlendirmediği görülmektedir. Asıl problem tecvîd açısından bu eserlerde konulara sistematik bir yaklaşım getirilememesi ve Kur'ân kıraatinde karşılaşılabilecek tüm fonetik kaidelere değinilmemesidir. Bu durum Kur'ân'la ilk defa muhatap olan Arap dışı unsurların ya da Kur'ân'ı okumada maharet kesp edememiş Arap toplumlarının salt bu eserler üzerinden gittiklerinde sıkıntıya düşecek olmalarıdır. Günümüze ulaşan ilk tecvîd eseri yazılmadan önce elimizdeki mevcut kıraat eserinin tecvîd açısından kısır bir döngüye sahip olması ve yukarıda bahsi geçen problemleri bünyesinde barındırması kanaatimizce sistematik tarzda tecvîd eserlerinin meydana gelme sürecini hızlandırmıştır.

3 Tecvîd İlminin Müstakilleşmesi

Önceki konu başlıkları altında sunmaya çalıştığımız üzere, günümüze ulaşan ilk tecvîd eseri olarak bilinen Hâkânî'nin kasidesinden çok daha önceleri tecvîd disiplininin muhtevâsına dâhil olan konulardan birçoğunun muhtelif kitaplar içerisinde yer aldığı görülmektedir. Buna göre ilk tecvîd eseri öncesi fonetik çalışmaların serencamını şu şekilde sunabilmek mümkündür:

Istılâhî anlamıyla tecvîd kelimesinin ilk olarak Muhammed b. Sahnûn (h. 256) tarafından kullanıldığını kavram gelişimini okurken belirtmiştik.⁵⁸ Bu dönemi kabataslak Hicrî III. Yüzyıl olarak tayin edebilmek mümkündür. Eser başlığında herhangi bir şekilde tecvîd ismi geçmese de içerik olarak harflerin telaffuzlarından bahseden eserlerin ise bu tarihten çok daha önceleri varlık gösterdiği bilinmektedir.

İçerik olarak idğâm, izhâr, kalb, med ve kasr, feth ve imâle, sekte, vakf ve vasl gibi tecvîd ilminin inceleme alanına dâhil olan unsurların kıraat kitaplarında telifine Yahya b. Ya'mer'le başladığı rivayeti kabul edilirse, tecvîdin konu bazında hicri I. asırdan itibaren kitâbî mecrada boy gösterdiği sonucuna ulaşılabilir.⁵⁹

Hicri ikinci yüzyılda bahsi daha önce geçen el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhid (h. 175) tarafından, sesle ilgili bir mukaddime ile başlayan ve bize ulaşan ilk düzenli sesbilim çalışması “*Kitâbu'l-'Ayn*” isimli eser kaleme alınmıştır.⁶⁰ Ayrıca Hamza el-İsfehânî, sesler konusunda “*Terâkibu'l-Esvât*” isimli müstakil bir kitabı ona isnat etmektedir.⁶¹ Halîl b.

⁵⁸ (وقد أصرف القراء همَّتهم إلى تقويم الحروف، وتجويد القراءة وتصويب ضبطها، دون معرفة أحكامها) Muhammed b. Sahnûn, *Kitâbu'l-Ecvibe*, (Tah.: Hâmid 'İlvînî), Dâru Sahnûn, Tunus 2000, 384.

⁵⁹ Fuat Sezgin, *GAS*, Leiden, 1964–84, I, 5.

⁶⁰ Bu konuda Hilmi Halîl'in et-Tefkîru's-Savtî 'inde'l-Halîl adlı kitabı ile Mehdî el-Mahzûmî'nin el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî adlı kitabının el-Esvâtü'l-Luğaviyye bölümüne müracaat edilebilir. (Muhammed Hassân et-Tayyân, *Araplarda Sesbilim (Fonetik)* (Trc.: Ahmet Yüksel), *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Samsun 2004, s. 303.)

⁶¹ et-Tayyân, *Araplarda Sesbilim*, 303.

Ahmed'i öğrencisi ve aynı zamanda Basra nahiv mektebinin en önemli temsilcisi olan Sibeveyh'in (h. 180) muhtelif konulardaki ses çalışmalarını içeren "*el-Kitab*" adlı çalışması takip etmiştir.

Hicri III. asır, Arap sesbilimi alanında ciddi atılımlara sahne olan bir dönem olmasının yanında bu zaman diliminde kaleme alınan çalışmaların büyük bir çoğunluğu günümüze ulaşmamıştır. Yüzyılın başlarında Ebû 'Amr eş-Şeybanî (h. 206) tarafından dilbilim alanına kazandırılan kabilelerin değişik lehçe ve dilleri üzerinde durduğu "*Kitabu'l-Cîm*"⁶², harflerin nasıl seslendirileceğiyle ilgili olarak meşhur nahivci Kutrub'a (h. 210 civarı) ait "*Kitâbu'l-Esvât*"⁶³ adlı eserlerin varlığından söz edilmektedir. Aynı adı taşıyan diğer eser ise yine bir dilci olan Asma'î'ye (h. 216) aittir.⁶⁴ Asma'î'nin zâ ve dâd harflerinin ayrıştırılması amacına hizmet eden "*Kitâbu'd-Dâd ve'z-Zâ*"⁶⁵ adında bir çalışması daha bulunmaktadır. Bu dönemde Kâlûn el-Medenî (h. 220) tarafından yazılan "*Urcûze havle Tilâveti'l-Kur'ân*"⁶⁶ adında bir eser bulunmaktadır. Meslektaşlarının izinden giden Ahfeşu'l-Evsed (h. 221) da "*Kitâbu'l-Esvât*"⁶⁷ adında bir eser kaleme almıştır. İbn Zekvân (h. 242) bu döngüden bir nebze olsun kurtularak "*Kitâbu mâ Yecibu 'alâ Kârii'l-Kur'ân 'inde Hareketi Lisânih*"⁶⁸ adında bir eseri sahaya kazandırma başarısını göstermiştir. Ayrıca el-Câhız'ın (h. 255) konuşma bozukluğu (pelteklik), sesler, Arapça'da kelime dizimi ve harflerin kelime içerisindeki tekrarından söz ettiği "*el-Beyan ve't-Tebyin*" adlı çalışması dönemin dikkat çeken bir diğer çalışmasıdır. Dönem içerisinde filozof, tabip ve bilgelerin de sese ayrı bir önemiyet verdikleri görülmektedir. Bunlardan ilki, sesler üzerine birkaç tane ilmi eser ortaya koyacak düzeyde konuya özel ilgisi olan Arap filozofu el-Kindî'dir (h. 260)⁶⁹. Kindî'nin bu eserlerinin başında ise "*Risâle fi İstihrâci'l Mu'ammâ*" adlı risalesi gelir. Kendisine ait; seslere dair, günümüzde konuşma problemleri (Troubles de la parole) olarak adlandırılan, sesin pratik yönüyle alakalı,

⁶² et-Tayyân, *Araplarda Sesbilim*, 307.

⁶³ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn 'an Esmâi'l-Kutub ve'l-Funûn*, Mektebetu'l-Musennâ, Bağdat 1941, II, 1392.

⁶⁴ el-Bâbânî (İsmâil Pâşâ), İsmâil b. Muhammed Emîn Mîr Selim, *Hediyetu'l-Arifîn Esmâu'l-Muellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut ty., I, 623; *İdâhu'l-Meknûn fi'z-Zeyli 'alâ Keşfi'z-Zunûn*, (Tas.: Muhammed Şerefu'd-Dîn), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut ty., IV, 268.

⁶⁵ Riyâd Zâde, *Esmâu'l-Kutubi'l-Mutemmime li Keşfi'z-Zunûn* (Tah.: Muhammed Altuncî), Dâru'l-Fikr, Dimeşk 1403/1983, 194.

⁶⁶ Eserin el yazması nüshaları için bkz. Komisyon, *el-Fihrisu's-Şâmil li't-Turâsi'l-'Arabîyyi'l-İslâmiyyi'l-Mahtût: 'Ulûmu'l-Kur'ân: Mahtûtâtü't-Tecvîd*, Mecma'u'l-Meleki li-Buhûsi'l-Hadarati'l-İslâmiyye, Amman 1986/1406, I, 11.

⁶⁷ El-Bâbânî, *Hediyetu'l-Arifîn*, I, 388; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1392.

⁶⁸ Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, Mektebetu'l-Musennâ, Beyrut ty., VI, 21; İbn Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fi Tabakâti'l-Kurrâ*, (Nşr.: Gottfried Bergsträsser), Mektebetu İbn-i Teymiyye, Kâhire 1351, I, 405.

⁶⁹ Günümüze ulaşan ilk tecvîd eseri sonrası Farabî ve İbn Sinâ tarafından ses çalışmaları devam ettirilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. et-Tayyân, *Araplarda Sesbilim*, 309-312.

“*Risâletu'l-Lusğa*” isimli dikkate değer başka bir çalışması daha bulunmaktadır.⁷⁰ Bir önceki müelliflerin tercihlerini kendilerine temel alan İbn Ebu'd-Dünyâ (h. 281) “*Kitâbu'l-Esvât*”, Lu'luî ise, “*Kitâbu'd-Dâd ve'z-Zâ*”⁷¹ adında bir eser yazmışlardır. Klasik dilbilim eserlerinde tecvîd olgularını araştırırken de sıkça referans gösterdiğimiz Muberrred'in (h. 286) “*el-Muktedab*” isimli eserinde de birçok ses konusuna ulaşabilmek mümkündür. Bunlara ilaveten gerek bu asırda gerek sonrasında, tefsîr ve filolojik çalışmalarda ses birikimi dağınık bir vaziyette yer etmiştir.⁷²

Tecvîd adını taşıyan ilk eser, hicri IV. asırda, Muhammed İshâk b. Ahmed b. İshâk b. Nâfi' el-Huzâ'î el-Mekkî (h. 308) tarafından “*Musannef fi Tecvîdi'l-Kur'ân*”⁷³ adıyla kaleme alınmıştır. Kavram gelişiminde de vurgulamaya çalıştığımız üzere bu yüzyılın başlarında henüz tecvîdin fonetik bir birikimi temsil eden kullanımları mevcut olmadığından bu kitap isimlendirmesinde yer eden tecvîd kelimesini, Kur'ân okumayı güzelleştirme anlamını taşımakla birlikte bir disiplinin karşılığı olarak benimsemek mümkün değildir. Çünkü tecvîd, fonetik birikime işaret eden kavramsal dolgunluğu hicri V. asırda edinecektir. Ayrıca bundan önceki eserlerde tecvîd kelimesinin geçmemesi içeriklerinin tecvîde hitap etmediği sonucunu doğurmamaktadır. Zira İbn Cezerî'nin ilk tecvîd eseri olarak tanıttığı ve Hâkânî (h. 325) tarafından yazılan Kâsîde'de herhangi bir şekilde kelimeye vurgu bulunmamaktadır.

İbu's-Serrâc'ın (h. 316) “*el-Usul fi'n-Nahv*” ve “*Risâletu'l-İştikâk*”ı; İbn Dureyd'in (h. 321) “*el-Cemhere*”si ayrıca Ebû Hâtim er-Râzî'nin (h. 322) med harflerinin seslerinden bahsettiği ve her iki dilin sesleri bakımından Arapça ile Farsça'nın karşılaştırmasını yaptığı “*ez-Zinet*”i⁷⁴ ve İbn Mücâhid'in (h. 324) “*Kitâbu's-Seb'a*”sı günümüze ulaşan ilk tecvîd eseri öncesinde kaleme alınan fonetik içerikli diğer eserler olarak literatürde yerini almaktadır.

Dilbilim, filolojik tefsirler ve kıraat kitapları arasında kendine yer bulan bu kadar ciddi bir birikimin oluşmasına rağmen tecvîd adı altında müstakilleşecek yeni bir ilim çeşidine ve bu alanda telif edilecek kitaplar bütününe ihtiyaç duyulmuştur. Bu noktada şöyle bir soru sorulabilir: Acaba bu ilmin orta çıkışı daha önceki eserlerin uzantısı şeklinde bir tesadüf eseri mi gerçekleşmiştir, yoksa gerçekten bir ihtiyacın tecellisi olarak mı neticelenmiştir? Bu

⁷⁰ et-Tayyân, *Araplarda Sesbilim*, 308.

⁷¹ Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifin*, I, 139; *Hediyyetu'l-Arifin*, I, 58.

⁷² Detaylı bilgi için bir önceki bölüme bakılabilir.

⁷³ Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifin*, II, 230.

⁷⁴ et-Tayyân, *Araplarda Sesbilim*, 307.

soruya verilecek cevabın ilk tecvîd eseri öncesi yapılan çalışmaların genel karakteristiğinin tanımlanmasında saklı olduğunu düşünmekteyiz.

Hususi tecvîd eserlerinin ortaya çıkışını hızlandıran şartların genel özelliklerini şu şekilde özetleyebilmek mümkündür:

1. Günümüze ulaşan ilk tecvîd çalışması öncesi eserlerin geneline baktığımızda özel olarak kaideleri ele alan herhangi bir eserin bulunmadığı görülmektedir. Tecvîde ilişkin birçok unsurun mevcut olsa da kendi amaçlarına hizmet edecek tarzda gerek dilbilim gerek tefsir birikimi gerekse dilbilim eserlerinin ilgili yerlerinde bölük pörçük, serpiştirilmiş bir şekilde yer aldığı görülmektedir. Bu sebepten dolayı Kur'ân okumadaki mevcut kaidelerin detaylıca yer aldığı tüm konular, ilk olarak şümullü tecvîd eserleri arasında yerini almaya başlamıştır.

2. Dilbilim ve kıraat eserlerinde yer alan tecvîd unsurlarına sistematik bir üslup dâhilinde yaklaşım getirilememiştir. Konular tecvîd ilminin birçok yönüne ışık tutacak mahiyette işlense de tecvîd bilgilerini edinmek isteyen şahıslar için Kur'ân tilavetinde kullanılmak üzere, Kur'ân'ı okuma esnasında karşılaşacağı tüm problemlere cevap olabilecek nitelikte bir üsluptan bahsedebilmek güçtür. Dilbilim, filolojik tefsir ve kıraat kitaplarının ses unsurlarına yaklaşımları, baş gösteren problemleri kendi perspektifinden ele alma biçiminde şekillenince sırf Kur'ân'ı okumayı amaçlayanlar için yeni bir metodoloji geliştirme ihtiyacı duyulmuştur. Böylece ses konularına getirilen tali yaklaşımın önüne geçilmiştir.

3. Tecvîd eserlerinden önce yazılan dilbilim ve kıraat eserlerinde ses konularına dair tartışma ortamının bulunması, Kur'ân harflerinin telaffuzunda olması gereken nihai seslendirme biçiminin müstakil eserlerde tespit edilme ihtiyacını doğurmuştur. Mezheplerin görüşlerinin pratize edilmesi için yazılan ilmihal kitaplarına benzer şekilde tek bir imamın okuyuş özelliklerini yansıtan ya da ses konularına dilbilimcilerin ulaştıkları nihai fikirlerle yaklaşma ihtiyacı, tecvîd eserlerinin telif edilme gereksinimini iyiden iyiye hissettirmiştir.

4. Tecvîd eserlerinin ortaya çıkmasındaki en temel gereksinimlerden biri de ele alınan tüm konuların Kur'ân'dan verilen örneklerle detaylandırılmamasıdır. Örneğin dilbilim eserlerinde birçok ses konusu bulunmasına karşın bu konuların daha iyi anlaşılması için verilen örnekler bazen şiir kitaplarından bazen de halk arasında yerleşik kullanımlardan derlenmekteydi. Sırf Kur'ân bağlamında ses konularına yaklaşımı gerektiren eserlere ihtiyaç duyuldu ki tecvîd eserlerinin ortaya çıkması bu ihtiyaca yanıt verme amaçlıydı.

Tüm bu özelliklerin günümüze ulaşan ilk tecvîd çalışması Hâkânî'nin (h. 325) eserinde bulunduğunu ve bu çalışmanın değinilen yoksunluklardan uzak olduğunu savunmak elbette mümkün değildir. Nihâyetinde Hâkânî'nin çalışması kaside tarzında yazılmış ve müellifi tarafından çok kısıtlı bilgilerle donatılmıştır. Şümüllü tarzdaki bir tecvîd eserinin muhtevasını sunmaktan uzak bir yapıya sahiptir. Fakat Hâkânî'nin eserini değerli kılan en önemli unsur, müstakil tecvîd eserlerine ihtiyacın olduğunu saptayarak yukarıda vurgulamaya çalıştığımız şartlara haiz tecvîd telif geleneğinin başlamasına ön ayak olmasıdır. Bu sayede dilbilim, hususen kıraat müellifleri iştilal ettikleri ilimlerden ayrı olarak, Kur'ân fonetiği unsurlarının belirli eserlerde birleştirilmesini öngören çalışmalara imza atmışlardır. Sonuç olarak Hâkânî'nin çalışmasını kısır bir içeriğe sahip olmakla beraber, tecvîdin kitâbî mecrâda disipline edilme sürecini hızlandıran bir çalışma olarak değerlendirmek gerekmektedir.

İbn Cezerî biyografisine yer verdiği Muzâhim Mûsâ b. Ubeydullah b. Yahyâ el-Hâkânî el-Bağdâdî (h. 325) ile ilgili şu değerlendirmelerde bulunmaktadır: “*Bildiğim kadarıyla tecvîd ilminde ilk eser veren Hakânî olup kasidesi meşhurdur. Bu kasideyi hâfız Ebû ‘Amr şerh etmiştir.*”⁷⁵ İbn Cezerî, bu çalışmanın ilk tecvîd eseri olduğu kanısında olsa da, daha önceki benzer çalışmaları göz önünde bulundurduğumuzda Cezerî'nin ifadelerinin, “*günümüze kadar ulaşan ilk tecvîd eseri*” şeklinde tashîh edilmesi gerekmektedir. Hâkânî'nin eserinin ilk tecvîd çalışması olması mantiken de zorlama bir yorum olmaktan öteye geçemeyecektir. Manzûm eserler, ekseriyetle daha önceki birikimi özlü ifadelerle aktarma vazifesini yüklenmişlerdir. Bir ilmin henüz yapı taşlarının oluşumunu sağlayacak eserlerinin ortaya konmaksızın, müktesebatın doğrudan şiirsel ifadelerle kalıplara döküldüğünü savunmak bizce uzak bir ihtimaldir. Zaten o günün imkânlarının kısıtlı olması nedeniyle Hâkânî'nin Kasîdesi'nden önce kaleme alınıp, İbn Cezerî'nin varlığına şahit olamadığı birçok eserin bulunması bu tezi teyit eder cinstendir. Bu vesileyle şu hususa değinmek gerekecektir ki; Mekki'nin “*er-Ri‘âye*” adlı çalışmasının tecvîd konusunda günümüze ulaşan ilk eser olduğuna yönelik bazı bilgilere yer verilmektedir.⁷⁶ Hâlbuki bu iddia, hem Hâkânî'nin kasîdesini hem de Sa‘idî'nin ileride temas edeceğimiz eserlerini değerlendirmeye katmama anlamına gelecektir.

⁷⁵ İbn Cezerî, *Ğayetu'n-Nihâye*, II, 321. Dâni'nin yapmış olduğu şerh, kasidenin 31 beyitten oluşan eksik nüshasına dayanmakta olup 51 beyitten oluşan asıl nüshası Ezher Üniversitesi Kütüphanesi'nde 192, 16230 numarada kayıtlıdır.

⁷⁶ Tayyar Altıkulaç, “Mekki b. Ebû Tâlib”, DİA, Ankara 2003, XXVIII, 576. Bu bilgiyi eserlerine alan müellifler için bkz. Ali Öge, “er-Ri‘âye li-Tecvîdi'l-Kırâ'e ve Tahkîki Lafzi't-Tilâve”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32, 2011, 279-280; Fatih Çollak, “Tevcid İlmi, Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”, *Tarihten Günümüze Kıraat İlmi (Uluslararası Kıraat Sempozyumu, 16-18 Kasım 2012 İstanbul)*, DİB Yay., Ankara 2015, 382.

Hâkânî kıraat alanında imam olmasına ve devrin önemli isimlerinin kendisinden kıraat okumalarına rağmen kıraatten ayrı olarak daha sonra “tecvîd” adını alacak bir ilmin varlığına ihtiyaç duymuş ve bu ilme ait ilk eserin müellifi olarak tanınmasını sağlayan meşhur kasidesini yazmıştır. Elli bir beyitten oluşan ve tecvîd ilminin tüm konularına yer vermeyen⁷⁷ bu kasidede Hâkânî’nin şiirle ne denli ilgilendiğini ve Arapçaya olan vukufiyetini görmek mümkündür. Alanla ilgili ilk eserini şiir formatında yazarak dili daha canlı, daha güzel ve daha etkili hâle getirerek ona bir kimlik kazandırmış ve muhtemelen çok önemli olarak gördüğü tecvîd konularının ezberlenmesini kolaylaştırma amacı gütmüştür.

Hangi ilim dalında olursa olsun ilk denemeler her zaman için sonrasındaki girişimlerin üstleneceği öncekilerin eksiklerini tamamlama, kapalı noktaları aydınlatma ve genel bilgilerin detayına girmek suretiyle açıklayıcı bilgiler vermeye muhtaçtır. Alanında tecvîd ilmini ele alan müstakil ilk çalışma olmasından ötürü Hâkânî’nin kasidesini de bu hakikatten bağımsız olarak düşünmek imkânsızdır. Öyle ki ilk olmanın ötesinde ayrıntılı bir şekilde konuları tartışmaya müsait olmayan şiir kalıbıyla yazılmış olması bu kasidenin üzerinde daha fazla yoğunlaşarak veciz bir üslupla değindiği konuların detaylıca incelenmesini zaruri kılmaktadır. Tüm bu eksiklere rağmen Hâkânî’nin kasidesi kendi alanı içerisinde lider olma, orijinal konulara değinme, kolay üsluba sahip olma, veciz ve açık bir tarzda tecvîd ilminin özünü kapsamı açısından değerinden hiçbir şey kaybetmeden varlığını devam ettirmektedir.

4. Mensur Telif Geleneğinin Başlaması

Hâkânî’nin kasidesi ilim dünyasında olanca şöhretiyle adından sıkça söz ettirmesine rağmen birtakım eksiklikleri içermesi sonraki dönemde bu nakıs yapının bir nebze de olsa açıklığa kavuşturulduğu tarzda eserlerin telif edilmesini zorunlu kılmıştır. Dönemin en temel problemi lahnin hala kalıcı etkiler gösteriyor olması, tecvîd bilginlerini konuya ciddiyetle eğilmeye teşvik etmiş ve eksiklerin bertaraf edilmesine yönelik meydana getirilen farkındalık mensur tarzda tecvîd eserlerinin yazılmasının temel gerekçesini oluşturmuştur.

Bu dönemde telif edilen kitapları bulabileceğimiz en yetkin kaynak İbn Nedim’in el-Fihrist adlı eseridir. Ondan önce daha dar alanda meydana getirilen çalışmalar günümüz kültür tarihi için çok kıymetli olma niteliğine sahip olsa da İbn Nedîm mükemmeliyetini bilim tarihinin bütünü açısından yakalamış ve eserinde yüzlerce Kur’ân ilimleriyle ilgili teliflere yer vermiştir.⁷⁸ Ne var ki bu eserde Hâkânî’nin kasîdesinden hicrî IV. yüzyılın sonuna varıncaya

⁷⁷ Kasidenin muhtevası için bkz. Cemâluddîn Muhammed Şeref, *Hedyu’l-Mecid fi Şerhi Kasîdeteyi’l-Hâkânî ve’s-Sahâvî fi’t-Tecvîd*, Dâru’s-Sahâbeti li’t-Turâs, Tanta ty., s. 17-34.

⁷⁸ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 27-42.

kadar kaleme alınan ve tecvîd ismini taşıyan herhangi bir eserin var olmadığı görülmektedir. Buradan hareketle dördüncü yüzyılda tecvîd ilmi alanında ilk adımların atılmasına rağmen İbn Nedîm'in eserini telif ettiği 377 yılında bu ilmin kitaplarının ıstılâhi bir yapılanmaya delalet edecek şekilde tecvîd adını taşıyacak şekilde henüz şöhret bulmadığı sonucuna varabiliriz.⁷⁹ Bu şekilde bir yargıda bulunmanın, dönemde tecvîde hamledilebilecek hiçbir çalışmanın olmadığı anlamına gelmediğini de ayrıca belirtmek gerekir. Nitekim kaynaklarda hususi harfler ve mahreç bilgisiyle ilgili muhtelif çalışmaların yapıldığına şahitlik edebilmek mümkündür. İbnu'l-Esbağ'ın (h. 339) "*Mehâricu'l-hurûf ve Sıfâtuhâ*"⁸⁰, en-Nekkâr'ın (h. 350 civârı) "*Kitâbun fi Mehârici'l-Hurûf*"⁸¹ ve ed-Deylemî'nin (h. 352) "*Kitâbun fi Mehârici'l-Hurûf*"⁸² gibi harflerin mahreçleriyle ilgili; Estirâbâzî'nin (h. 386) "*Kitâbun fi'd-Dâd ve'z-Zâ*"⁸³ gibi muayyen harfler; İbn Batte'nin (h. 387) "*el-İnkâr 'alâ men Ehaze'l-Kur'âne mine'l-Mushaf*"⁸⁴ gibi bir öğreticinin direktiflerine yönlendiren eserleri, döneme ait tecvîd ürünleri olarak değerlendirmek mümkündür. Bu sürecin hemen sonrasına gittiğimizde tecvîd ilminde günümüze ulaşma başarısını gösteren muhtelif eserlerin tertîb edildiğini görmekteyiz.

Bu başlıkta ele alacağımız eserleri Endülüs dönemine kadar yapılan teliflerle sınırlandırarak Endülüs dönemini ise ayrı bir inceleme alanına dâhil edeceğiz. Bu bakımdan şümüllü Endülüs dönemi eserlerinin telif sebeplerini tespit edebilmek amacıyla geçiş dönemi olarak da adlandırabileceğimiz bu döneme ait eserlerin gerek üslubuyla gerekse içeriğiyle iyi okunması zaruret arz etmektedir. Bu eserlerin tetkik edilmesi bir bakıma IV. yüzyılın son yarısı ve V. yüzyılın ilk dönemindeki tecvîd tarihini de betimlemeyle eş değer olduğundan üzerinde genel hatlarıyla durmayı gerektirmektedir.

Endülüs öncesi mensur tarzda tecvîd külliyyatına kazandırılan ve elimize ulaşan üç eser bulunmaktadır. Bunlardan iki tanesi Sa'îdî'ye ait olup tamamen tecvîd ilmine hasr edilmiş

⁷⁹ Tecvîd adını taşıyan ilk eserin el-Huzâ'î el-Mekkî (h. 308) tarafından "*Musannef fi Tecvîdi'l-Kur'ân*" adıyla kaleme alındığını belirtmiştik. (Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, II, 230.) Bu eserin varlığına iki türlü yaklaşım getirebilmek mümkündür. Birincisi, İbn Nedîm'in eseri görmediğini varsaydığımızda hicrî IV. yüzyılın başlarında henüz tecvîd fonetik bir birikimi temsil eden kullanımları mevcut olmadığından bu kitap isimlendirmesinde yer eden tecvîd kelimesini, Kur'ân okumayı güzelleştirme anlamını taşımakla birlikte bir disiplinin karşılığı olarak benimsememek gerekecektir. İkinci olarak, daha önce hiçbir müellifin eserinde yer bulmayan bu bilgiyi zikreden Kehhâle'nin aktarımını temkinli yaklaşmak daha makul olacaktır.

⁸⁰ Eser Muhammed Ya'kûb Türkistânî'nin tahkikiyle Medîne'de 1412/1991 yılında basılmıştır.

⁸¹ Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, III, 223; el-Bâbânî, *Hediyetu'l-Arifîn*, I, 270.

⁸² el-Bâbânî, *Hediyetu'l-Arifîn*, I, 270.

⁸³ Ez-Ziriklî, Hayru'd-Dîn b. Muhammed, *el-A'lâm*, Daru'l-İlmi li'l-Melâyin, Beyrut 1980, VI, 82.

⁸⁴ Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, VI, 245.

konumdadır.⁸⁵ Ummânî'nin çalışmasının ise her ne kadar bir kıraat eseri içerisinde yer alsada hususi bir tecvîd başlığı altında önemli bilgileri barındırması, bir tecvîd eseri olarak nitelendirilmesini mümkün kılmaktadır.

Hâkânî'nin kasîdesinden sonra tecvîd ilmindeki boşluğu doldurma amacından hareketle telif edilen ilk eser Sa'îdî'nin (h. 410) “*et-Tenbîh ‘ale’l-Lahni’l-Celî ve’l-Lahni’l-Hafî*” adlı çalışması, tecvîd ilmi sahasında bilinen en eski nesir formatındaki kitap olma özelliğiyle göze çarpmaktadır. Zira kaynaklarda bu iki eser arasında herhangi bir tecvîd eserine yer verilmediği görülmektedir. Bu eser adından da anlaşılacağı üzere, müellifi tarafından lahn olgusu üzerinde ciddiyetle durulması istemiyle şekillendirilmiştir. “*et-Tenbîh*” şiirsel bir dille yazılmış Kasîdetu’l-Hâkânî’ye nazaran araştırma ve konuları ele alış biçimiyle tecvîd ilminde müstakil telif geleneğinin başlangıcını ve tecvîd teliflerinde şiirden nesre geçişi temsil etmektedir.

Sa'îdî'nin, hocası İbn Mücâhid'in etkisinde kalarak lahn olgusunu, celî ve hafî olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Lahn-ı celî ile lahn-ı hafî tanımlamasının tecvîd telifleri içerisinde ilk defa en geniş şekilde yapıldığı eser budur. Buna göre, “*Lahn-ı celî; mansûbun merfû, merfûnun mensûb vb. şekillerde okunmasıdır. Lahn-ı celî’yi nahivciler ve onların dışında ilmin kokusu alan herkes anlayabilir. Lahn-ı hafî’yi ise mukrî, işinin ehli, doğru okuyan, kıraatı hocalarından tahsil edip icrâ eden, her harfin ne eksik ne fazla hakkını veren; fethalarda, dammelerde, kesralarda, hemzelerde, şeddelerde, muhaffeflerde, sâkin harflerde, nûn’un tınısında, med harflerinin uzatılmasında*⁸⁶, *râ’ların kalın okunması ve tekrîrinde, lâmların kalın okunmasında, ğunnede, hemzelerin şeddeli ve vurgulu okunmasında fazlalıklardan kaçınan bilir.*”⁸⁷ İfadelerinden anlaşıldığı kadarıyla Sa'îdî celî ve hafî taksimatındaki kıstas mekanizması olarak, hataların ehli tarafından bilinip bilinemeyeceğini tayin etmiştir.

Tecvîd tarihinde uygulamalı tecvîd anlayışına yönelik birtakım adımların atıldığı da görülmektedir. Günlük olarak tilavet edilme sayısı diğer surelere nazaran çok daha fazla olmasından ve çoğu kez çarçabuk okumanın kişiyi lahne düşürme endişesinden olsa gerek

⁸⁵ Bunlardan “*et-Tenbîh ale’l-Lahni’l-Celî ve’l-Lahni’l-Hafî*” adlı ilk eser Ğânim Kaddûrî el-Hamed tarafından tahkîk edilerek, el-Mucme‘ul-‘İlmiyyu’l-‘İrâkî dergisi 36. cildinin 2. bölümünde 240–287. sayfaları arasında 1985 yılında Bağdat’ta yayınlanmıştır. Müellifin bir diğer eseri olan “*Kitâbu İhtilâfî’l-Kurrâ fi’l-Lâm ve’n-Nûn*” adlı çalışması ise yine aynı kişi tarafından tahkîk edilmiş Hikmet dergisi 8. sayısı 241–253. sayfalar arasında h. 1416 yılında Irak’ta yayınlanmıştır. Bu iki çalışma tek bir kitap halinde muhakkiki tarafından “*Risâletâni fi Tecvîdi’l-Kur’ân*” adı altında birleştirilmiş ve bu kitap Dâru Ammâr tarafından 2000 yılında Ammân’da basılmıştır. Eserler hakkında verdiğimiz dipnotlar bu kitaba dayanmaktadır.

⁸⁶ İfadenin orijinalinde وترعیدها والمدات ibaresi geçmektedir. ترعید kelimesi ses kırılmalarıyla beraber harfin uzaması anlamına gelmektedir. Böylece düzenli bir ses uyumu meydana gelmemektedir. (Sa’îdî, *Risâletân*, s. 28.)

⁸⁷ Sa’îdî, *Risâletân*, s. 28.

Fatîhâ Sûresindeki her lafzın nasıl telaffuz edilmesi gerektiğini belirten uyarılar yer almaktadır.⁸⁸ Buna göre uygulamalı tecvîd anlayışını tecvîd külliyatına ilk dâhil eden kişinin Sa'îdî olduğunu söylemek mümkündür. Bunu yaparken sûrenin içerisinde oluşabilecek hatalardan hareket ederek, Kur'ân'da aynı kusurlara düşülebilecek muhtemel okuyuşlara dair bolca örnekler sunmaktadır. Böylelikle müellifimizin özelden genele doğru yol seyrettiğini söylemek mümkündür.

Sa'îdî'nin Kitâbu İhtilâfî'l-Kurrâ fi'l-Lâm ve'n-Nûn adlı diğer eseri de bir öncekinin devamı niteliğindedir. Eserinde takındığı üslubunda en dikkat çeken husus, farazî sorular yönelterek bunları cevaplandırmaya çalışmasıdır. Örneğin “*صنوان*⁸⁹ kelimesinde vâv harfinde niçin izhâr yapılması gerekir diye bir soru sorulursa şu şekilde cevap verilir...” diyerek gerekçesini ibrâz etmeye çalışmıştır.⁹⁰ Sa'îdî'nin soru-cevap yönetimini kullanarak takındığı bu tavrını, tecvîd öğretilerinin daha kalıcı olmasına yönelik ilk girişim olarak değerlendirmek yerinde olacaktır.

Endülüs öncesi tecvîd teliflerindeki bir diğer eser, Ummânî (h. 413⁹¹) tarafından ilim dünyasına kazandırılan el-Kitâbu'l-Evset fi İlmi'l-Kırâât adlı çalışmadır. Eseri bizce değerli kılan en önemli hususlardan biri, içerisinde ilk defa bir tecvîd tanımına yer vermesidir. Tanım her ne kadar Ummânî'den önce yaşayan Ebu'l-Fadl Hüzâî'ye (h. 408) ait olsa da bir eserde tecvîd kavramının tanımının yer alması, o ana varıncaya kadar pek rastlanılan bir karakteristik değildir. Böylece kitâbî mecrada kavram tanımıyla işe koyulma geleneğinin Ummânî'nin eserinde başladığı görülmektedir.

اعلم ان التجويد حلية التلاوة وزينة القراءة، وهو إعطاء الحروف حقوقها وترتيبها مراتبها، ورد الحرف من حروف المعجم إلى مخرجه وأصله، وإحاقه بنظيره وشكله، وإشباع لفظه ولفظ النطق به؛ لأنه متى ما كان بغير ما حكيت من وصفه زال عن تأليفه ووصفه

“Tecvîd, tilavetin süsü, kıraatin ziynetidir. O; harflerin hakkını vermek, mertebelerini düzenlemek⁹² ve sözlük harflerinden her bir harfi mahrecinden/aslından çıkarmak,

⁸⁸ Sa'îdî, *Risâletân*, s. 29–33.

⁸⁹ Ra'd: 13/4.

⁹⁰ Sa'îdî, *Risâletân*, 66. Diğer örnekler için bkz. *Risâletân*, s. 67–68.

⁹¹ Müellifin vefat tarihi tam olarak bilinmediğinden Kitâbu'l-Evset fi İlmi'l-Kırâât adlı eserinin yazım tarihini esas aldık.

⁹² Her harfi mahrecinden çıkarmak, lâzımî ve ârizî sıfatlarını yerine getirmek demektir. Bu ifadeler, önceki değinilen hükümleri değişik lafızlarla tasdik etmek amacıyla getirilmiştir.

benzerleriyle birleştirmek, telaffuz özelliklerini doyunlaştırmaktır. Çünkü ne zaman ki anlatmış olduğum bu vasıfların dışına çıkılırsa yapı, ahenk bozulmuş olur.”⁹³

Ummânî'nin eserinde yer bulup, Hüzâî'nin tecvîd tarihine adını altın harflerle yazdırmasına sebep olan bu tanımının genel hatlarıyla şu niteliklere sahip olduğunu görmekteyiz:

1. Kendisinden önce bu kelimeyi kullanan müellifler herhangi bir içerik, işlev ve konum tartışmasına girmeden sadece kelimeye değinmekte iken Huzâî, tecvîdin tilavetin bir niteliği olduğunu belirtmiştir. Bu niteliği şekillendiren temel parametreler olarak beliren, “tilavetin süsü, kıraatin ziyneti” “harflerin hakkını vermek”, “mertebelerini düzenlemek”, “her bir harfî mahrecinden çıkarmak” ifadeleri sonraki dönem tanımlarında anahtar kelimeler olma fonksiyonunu icra edecektir.

2. Müellifimiz bu ilmin muhtevasına giren konulara özetle değinmiş, bu ilmin işlevsel kılınmadığı durumlarda meydana gelecek sonuca işaret etmiştir.

Bu tanım âlimler arasında ciddi bir yankı uyandırmış ve tecvîdin anlamından bahseden müelliflerin birçoğu bu tanıma, ufak değişiklikler yaparak telif ettikleri kitaplar içerisinde yer vermişlerdir.⁹⁴

Ummânî'nin tercihlerindeki en önemli hususlardan biri de kendinden önceki eserlerde adeta kıyıda köşede kalan tecvîd kavramına⁹⁵ ve bu ilmin en aslî konulardan sayılan mahreç bilgisine bap başlığı rolünü biçmesidir.⁹⁶ Bu başlangıcın hemen ardından kavramın yaygınlaşmasında ciddi bir mesafe katedilmiş, Ummânî'nin bu tasarrufuna şahit olan müteakip dönem müellifleri tecvîd kavramını eser isminde kullanılabilecek bir argüman seviyesine taşımışlardır. Dolayısıyla tecvîdin kitap isimlerinde yer bulmasının inşâ fikrinin Ummânî'ye ait olduğu söylenebilir.

Bu eserde en önemli hususlardan biri de müellifin insanların tecvîdi bilme noktasında birbirlerine üstünlük sağladıkları fikrini ileri sürmesidir. Onlardan kabiliyetli ve zeki olanları bunu kıyas ve tercih ile bilirken, bazıları ise işitmek ve taklit etmek suretiyle öğrenmektedir. İlmin zekâyla ve kavrayarak elde edilmesi işiterek ve rivâyetle elde edilmesinden daha

⁹³ Ummânî, *Kitâbu'l-Evset*, s. 72. Hüzâî'ye ait olduğu belirtilen benzer bir tanım için bkz. Enderâbî, *el-Îdâh fi'l-Kirâât*, s. 344. (Eser matbu olmayıp Mektebe-i Şâmîle programından dipnot verilmiştir.) Bu eserdeki tanımda baş tarafta “التجويدُ أفضلُ من الجَوهرِ، وأَعزُّ عندَ العلماءِ من الكِبْرِيَّتِ الأَحْمَرِ” ilavesi bulunmaktadır.

⁹⁴ Örnekler için bkz.: Ummânî, *Kitâbu'l-Evset*, s. 72; Dâni, *Tahdîd*, s. 68; Hüzeli, Ebu'l-Kâsım Yûsuf b. Ali b. Cebbâre İbn Muhammed b. Ukeyl, *El-Kâmil fi'l-Kirâati'l-'Aşri ve'l-Erbe'ine'z-Zâideti 'Aleyhâ*, (Tah.: Cemâl b. Es-Seyyid b. Rufâi eş-Şâyib), Müessesetü Semâ, Irak 1428/2007, s. 93; İbn Cezerî, *en-Neşr*, I, 163.

⁹⁵ Ummânî, *Kitâbu'l-Evset*, s. 72.

⁹⁶ Ummânî, *Kitâbu'l-Evset*, s. 81.

sağlamdır.⁹⁷ Bu görüş Endülüs müellifleri nezdinde de kabul görmüş gerek Dâni gerekse Mekkî ufak değişiklikler yaparak –Ummânî’ye değinmeksizin- bu görüşe eserlerinde yer vermişlerdir. Dâni önceki ifadelerle ilaveten “Çünkü kavramada bilginin kontrol altına alınması ve düzene koyulması baskınken, rivayette nakledilip öğrenilmesi hâkimdir”⁹⁸ ilavesinde bulunurken Mekkî ise, “Bir mukrîde nakil, zekâ ve kavrama yeteneği birleşirse ona imamet vacip olur ve isteği varsa kendisinden kıraat okunabilir”⁹⁹ ifadeleriyle Ummânî’nin görüşünü destekleyici bir tavır içerisine girmişlerdir.

Ummânî’nin eserini konumuz açısından genel hatlarıyla özetlemeye çalıştığımızda en bariz özelliğinin konu değerlendirmelerinin dilbilim ve kıraat âlimlerinin fikir yapılarından esinlenerek şekillenmesi gösterilebilir. Bu üslup, hakikatte bir öze dönüş projesidir. Tecvîd ilmini alakadar eden mevzulardan ekseriyeti özellikle dilbilim eserlerinde karara bağlanmış konumdadır. Ummânî Kur’ân okuyucularının gereksinim duydukları kaidelerin hususen dilbilim eserlerinden tedvin edilmesi ihtiyacına bir nevi işaret etmiş ve tecvîd müellifleri için yol gösterici bir işlev yerine getirerek rol model olmuştur. Bu eserin temel tecvîd eserlerine gerek mevzu gerekse üslup gibi birçok açıdan ciddi bir şekilde etkide bulunduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte sonraki dönem eserlerinde konulara daha öncesinde hiç olmadığı şekilde bir açılım getirilecek, tecvîd ilminin asıl mecrâsında fonksiyonunu yerine getirebileceği bir ortam sağlanacaktır.

Hicrî V. yüzyılda yaşanan tüm bu yapıcı gelişmelere rağmen bilhassa acem kitlelerin Kur’ân’ı ellerine aldıklarında ihtiyaç duydukları fonetik sistemi kendilerine açıklayan kapsamlı eserlerin yokluğu halen hissedilmektedir. Zira önceki çalışmalar telaffuza yönelik fikir huzmeleri verse de tüm boyutlarıyla okuyuşu tanımlamaktan uzak bir konumdadırlar. Bu ihtiyaca yönelik gereksinimlerin tavan yaptığı devir, farklı etnik grupların oluşturduğu toplumsal yapıyı temsil etmeyen Endülüs dönemidir. Çalışmamızın bu bölümünde tecvîd faaliyetlerinin niçin bu zaman diliminde hiç olmadığı kadar genişlediği ve kapsamlı bir yapıya büründüğünün cevabını bulmaya çalışacağız.

5. Açılım Dönemi: Endülüs Dönemi Tecvîd Faaliyetleri

Endülüs dönemi, tecvîd ilminin adeta altın çağı olarak tavsif edilebilecek müstesna bir zaman dilimidir. Tecvîd ilminin en kaliteli, kapsamlı ve sonraki dönemlere nam salan eserleri

⁹⁷ Ummânî, *Kitâbu'l-Evset*, 75. Bu anlama yakınlık arz eden ifadeler aslında İbn Mücâhid’in eserinde yer bulmuşsa da İbn Mücâhid savunduğu fikrin tecvîd kavramıyla ilişkisini kurmamaktadır. Bkz.: İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb*, 45.

⁹⁸ Dâni, *et-Tahdîd*, 67.

⁹⁹ Mekkî b. Ebî Tâlib, el-Kaysî, *er-Ri'âye li Tecvîdi'l-Kirâe ve Tahkiki Lafzi't-Tilâve*, (Tah.: Gânim Kaddûrî el-Hamed), Dâru Ammâr, Amman 1996, s. 89.

bu dönemde telif edilmiştir. Endülüs dönemi öncesindeki elimize ulaşan ilk tecvîd eseri kasîdevî tarzda yazılınca, sonrasında onun bıraktığı boşlukları doldurmaya çabalayan çalışmalara imza atılmış fakat bu uğraşlar istenilen düzeye ulaşma başarısını gösterememişti. Ummânî'ye varıncaya kadar kendini iyiden iyiye hissettiren bu geçici süreç müellifle bir nebze olsun hafifledi. Kitâbu'l-Evset'te zikredilen bu eksikliklerden birçoğu mevcut olsa da bu eser, Endülüs dönemi telif geleneğinin şekillenmesine ön ayak oldu. Endülüs dönemi âlimleri artıların ve eksilerin muhasebesini yaparak rutin okuma haline getirilmiş bu telaffuz disiplini esaslı kurallara bağlamışlar ve "tecvîd" adı altında bilimsel bir statüye kavuşturmuşlardır.

Endülüs dönemi eserlerinde gerek konu içerikleri gerekse takip edilen metot, dönem âlimlerinin göğsünü kabartacak niteliktedir. Bu dönem tecvîd açısından o kadar mümbit bir yapılanmayı beraberinde getirmiştir ki, İbn Cezerî'ye varıncaya dek bunların formatını aşabilecek tarzda herhangi bir eser verilememiştir. İbn Cezerî'nin tecvîd bağlamında ilim dünyasına sunduğu eserler ise karizmasının desteğiyle değer bulmuş ve şöhret bakımından Endülüs'ü gölgesinde bırakmıştır. Yoksa fikir bağlamında Cezerî'nin istinatgâhı Endülüs dönemi eserleridir. Elbette bu noktaya varılması tesadüflerin neticesinde şekillenen bir yapılanma değil, bir birikim ve statünün doğurduğu kaçınılmaz bir sonuçtur.

Tecvîd ilminin konularını sınırlı bir döngüden kurtarıp daha özgün ve tafsilatlı bir şekilde ele almayı ilke edinen devrim niteliğindeki eserlerin Endülüs menşeli olduğunu ifade etmiştik. Tecvîd kavramını ıstilahî anlamına yakın bir formda kullanan İbn Mücâhid'in ve tecvîd ilmine hitap eden elimizdeki ilk eserin sahibi Hâkânî'nin, Bağdat'ın elverişli ilim ortamında yetişip ciddi bir etki uyandırmalarına karşın, tecvîdin kavramsal yetkinliği arkasına alarak ilim boyutunda şöhret bulmasını sağlayan asıl teliflerin niçin Endülüs'te oluştuğu dikkatleri celp etmektedir. Bu dönemde ne olmuştur da ıstilahî bir yapılanma içerisine giren tecvîdin zemini sınıksız, sebepleri ve sonuçları belli, altyapısı sağlam atılmış dolgun bir muhtevayla sunulma ihtiyacı hissedilmiş; öncesinde şekillenmeye başlayan kavramsal alana ek olarak mahiyeti, gayesiyle teorik alanı oluşturulmaya çalışılmıştır?

Endülüs dönemindeki telif yapılanmasının üç temel amille biçimlendiğini görmekteyiz. Bunlardan birincisi Endülüs'teki kozmopolitik halk kitlelerinin iç içe geçmesidir. Tecvîd kaidelerinin oluşmasındaki temel etken, İslamiyet'e yeni giren ve Arap olmayan toplumların kendi dillerindeki telaffuz özellikleriyle Kur'ân pasajlarını seslendirmeye kalkışmalarıdır. Fetih öncesinde Endülüs toplumunda potansiyel olarak bu hataya düşebilecek acem diye nitelendirilen birçok farklı etnik unsur bulunmaktadır. Bu

unsurları dışarıdan gelenler ve yerli halk şeklinde iki ana kısma ayırmak mümkündür. Bu çerçevede Araplar, Berberîler, Saklebîler ve Sudanlılar birinci kısmı; İberler, Romalılar ve Vizigotların karışımından ibaret olan Yahudiler ile İspanyol halk ikinci kısmı meydana getirmekteydi.¹⁰⁰ Fetih sonrası İslâmlaşma sürecinde ne kadar kişinin İslâma girdiğini kesin rakamlarla ifade etmek mümkün değilse de III. (IX.) yüzyılın sonlarında, en iyimser rakamlarla dört milyon civarında olması gereken yerli halkın¹⁰¹ şeklen de olsa yarıdan fazlasının İslâmlaştığı, IV. (X.) yüzyılın sonunda ise bu oranın daha da arttığı kanaati ağırlık kazanmaktadır. Netice itibariyle II. (VIII.) yüzyıl boyunca Müslümanlar, Endülüs toplumunda gayri müslim halka nispetle sayısal olarak azınlık konumunda iken III. (IX.) yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu görüntüden kurtularak nüfusun çoğunluğunu teşkil etmeye başlamışlardı.¹⁰² Müslüman nüfusun sayısındaki artışa paralel olarak Kur'ân'ı okuma ve okutma faaliyetlerindeki yoğunluk kendini iyiden iyiye hissettirmiştir. Endülüs Müslüman toplumunda yabancı etnik unsurların diğer Arap bölgelere nazaran çok daha fazla olması, halkın Kur'ân tilavetine lahn olarak yansımış ve âlimleri konuyla ilgili ciddi çalışmalar yapmaya yönlendirmiştir. Dâni, Mekkî ve Kurtûbî'nin tecvitle ilgili eser telif etmedeki dayandıkları temel felsefe, Kur'ân dili Arapça'nın telaffuzunun dejenerasyona uğramasına neden olan lahn olgusunu tilavetin kaderi olmaktan çıkarmaktır.

İkincisi ise bilimsel kalkınma hamlelerinin kıraat ve tecvîd eserleri üzerinde esaslı değişimleri meydana getirmesidir. Hicrî dördüncü ve beşinci yüzyıl, siyâsî ve içtimâî açıdan çalkantılı bir dönem olarak tavsif edilebilir. Döneme Müslümanlarla Haçlıların mücadelesi, İslâm ülkelerine Türklerin hâkimiyet kurması ve İslâmiyeti koruması¹⁰³, Selçukluların kültürel faaliyetlere önem vermesi ve üniversite karakteri taşıyan Nizâmiye¹⁰⁴ medreselerinin

¹⁰⁰ Abdurrahman İbn-i Haldun, *Tarihu İbn-i Haldun Kitâbü'l-İber ve Dîvanu'l-mübtede ve'l-Haber fî Eyyami'l-Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men 'Asarahum min Zevî's-Sultani'l-Ekber*, Daru'l Kütübi'l İlmiyye, Beyrut 1992, IV, 141; Joseph F. O'Callaghan, *A History Of Medieval Spain*, Cornell University Press, New York 1975, 27; Abdulvâhid Zunnûn Tâhâ, *el-Fethu ve'l İstikrârü'l-Arabiyyi'l-İslamiyyi fî Şimâli İfrikiyye ve'l- Endülüus*, Dâru Medâri'l İslamî, Libya 2004, 66–67; Hüseyin Mu'nîs, *Fecru'l-Endülüus*, Daru'l Menâhil, Beyrut 2002, 521–526.

¹⁰¹ O'Callaghan, *A History Of Medieval Spain*, 150.

¹⁰² Mehmet Özdemir, *Endülüus Müslümanları (Kültür-Medeniyet)*, TDVY., Ankara 2013, 17-25; DİA, Endülüus, XI, 217.

¹⁰³ Detaylar için bkz.: Mehmed Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1954, II, 150–156.

¹⁰⁴ Bugünkü anlamda İslam tarihinde görülen ilk üniversite Abbasiler döneminde Bağdat'ta kurulmuştur. Abbasilere muasır olarak daha doğuda Karahanlı ve Gazneli medreseleri vardır. İslam tarihinde eğitim sistemi içinde medreseler dışında eğitim kurumları da vardı. Bunlar arasında kütüphane daha çok halka yönelik faaliyetleri yaparken, medrese adını taşıyanlar ise yükseköğretim kurumu niteliğindedir. (Bkz.: Muhammed Nebil Newfal, *Le Texte Suivant est Tire de Perspectives: Revue Trimestrielle Mucation Comparee*, Paris, UNESCO: Bureau international education, Vol. XXIII, no: 3–4, 1993, s. 531–555.)

kurulması¹⁰⁵, Ehl-i Sünnet ile Bâtınîler ve diğer sapık mezheplerin mücadelesi¹⁰⁶, bu çekişme sonunda sünnî sistemin Müslümanların geniş ekseriyeti tarafından benimsenmesi damga vurmuştur.¹⁰⁷ Gerek tavan gerekse tabanda eğitim faaliyetlerinin bu denli revaç bulmasındandır ki, Endülüs dönemindeki âlimler tarafından hadis, fıkıh, kelâm, tasavvuf gibi dinî¹⁰⁸; lügat, felsefe-mantık, tarih-coğrafya, tıp-eczacılık, astronomi-matematik, botanik-zoooloji gibi sosyal, sağlık ve fen bilimleri alanında¹⁰⁹ yapılan çalışmalarla ilmî kalkınma ve canlanma hamlesi meydana getirilmiştir. Tüm ilim alanlarında meydana gelen bu atılımların semereleri kendini kıraat ve tecvîd eserlerinde de göstermiş, dönem tarihindeki en yetkin kıraat ve tecvîd eserleri Endülüs'te telif edilmiştir.

Üçüncüsü ise avam ve havasta görüle ihmaller zinciridir. İslamiyet'e yeni giren halk kitlelerinin lahn ile okuması bir nebze olağan karşılanabilir. Ne var ki, hatalar artık bu işte ustalaşması gereken kişilere dahi sızramıştır. Dâni, kitabını telif etme sebebinden dönemdeki durumla ilgili bir görüntü alabilmek mümkündür: *"Kur'ân'ın tecvitle tilâveti ve kıraatin icra edilmesiyle ilgili asrımızın kurrâsı ve mukrîlerin¹¹⁰ ihmallerine ilaveten tertîl ve teressül ile Kur'ân'ı tilavet etmeye dair Allah Rasûlü'nün ümmetine olan teşviklerini ve Allah Teâlâ'nın emirlerini terk ettiklerine yönelik tespitlerim; beni tahkîk ve tertîlin keyfiyeti ile tecvîd ilminin vasıflandırılmasında elde edilebilir, taşınması kolay bir kitap ortaya koymada yönlendirdi."*¹¹¹

Endülüs'te telif edilen tecvîd eserlerinden her ne kadar tümü elimizde mevcut olmasa da, döneme damgasını vuran ve günümüze ulaşan Mekkî, Dâni ve Kurtûbî'nin tecvîd eserleri, öncesindeki veciz eserlere nazaran mufassal tecvîdin ilk örneklerini temsil etmektedir. Endülüs dönemindeki kültür ve medeniyetin izleri, kendisini kıraat ve tecvîd alanında telif

¹⁰⁵ Geniş bilgi için bkz.: Ziya Kazıcı, *Anahatları ile İslâm Eğitim Tarihi*, Bir Yayıncılık, İstanbul 1983, 48; *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, Kayıhan Yayınevi, İstanbul 1999, 328-329.

¹⁰⁶ Bu olaylar için bkz.: İbn Kesîr el-Kureşî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye fi't-Târîh*, Mısır 1351, 1932; XII, 110, 157, 167; Browne, *Târihul-Edeb Fî İnan*, Kahire 1373/1954, 389; İbrahim Âgâh Çubukçu, Hicrî 5 , Milâdî 11. Yüzyılda İslâm'da Siyâsî ve Dînî Durum, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XIII, sy.: I, 39'dan naklen.

¹⁰⁷ Çubukçu, *XI. Yüzyılda İslâm'da Siyâsî ve Dînî Durum*, I, 39.

¹⁰⁸ Dönemin dini alanlarda çalışma yapan bazı âlimleri için bkz.: el-Makkarî, *Nefhu't-Tib min Ğusni'l-Endelusi'r-Râtib* (Nşr.: İhsan Abbas, Beyrut 1968, Dâru Sâdır 1968, II, 67, 68; İbn Sa'îd el-Mağribî, *el-Muğrib fi Huleli'l-Mağrib* (Nşr.: Şevki Dayf), Daru'l-Me'ârif, Kahire ty. II, 208.

¹⁰⁹ Bu ilimlerle ilgili çalışma yapan bilginlerle ilgili bkz.: Fâyiz Abdunnebî, *Edebu'r-Resâil fi'l-Endelüs fi'l-Karni'l-Hâmisi'l-Hicrî*, Dâru'l-Beşîr, Amman 1989, 57, 58; İbn Bessâm, *ez-Zâhire fi Mehâsini ehli'l-Cezîra* (Nşr.: İhsan Abbas), Daru's-Sekâfe Beyrut 1979, II, 105, 106; Ahmed Emin, *Zuhru'l-İslâm*, Kâhire 1966, III, 241, Will Durant, *İslâm Medeniyeti* (Trc.: Orhan Bahaddin), İstanbul ty., 210; Ahmed eş-Şerkâvî İkbâl, *Mu'cemu'l-Me'âcim*, Dâru'l-Ğarîbi'l-İslâmî, Beyrut 1993, 130.

¹¹⁰ Mukrî tabirinin ilk olarak, Birinci Akabe Biati'nin hemen sonrasında Medîne'deki Evs ve Hazreç kabilelerine Hz. Peygamber tarafından Kur'ân öğretmek için gönderilen Mus'âb b. Ümeyr için kullanıldığı bildirilmiştir. (İbn Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye*, II, 299.)

¹¹¹ Dâni, *et-Tahdîd*, 66.

edilen eserlerde de göstermiş bu döneme ait eserlerin birçoğu İslâm tarihinde tedris ve telif geleneğinin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir.

Dönemin kapsamlı tecvîd eserleri verilmesi şeklindeki genel karakteristiğine ek olarak; tecvîd eserleriyle ilgili muayyen konular üzerinde hususi araştırmalar yapma¹¹², mahrecinde sıkıntı bulunan bazı harflerin Kur’ân içerisinde örneklerinin bulunarak karşılaştırmalı olarak incelenmesi¹¹³, daha önceki eserlerin kapalı noktalarını aydınlatmayı amaçlayan şerh geleneğinin doğması¹¹⁴ şeklinde mümbit bir yapılanmayı da beraberinde getirdiğini söylemek mümkündür.

Sonuç olarak her ne kadar tecvîd ilminin telif doğuşu Hâkânî’nin kasidesiyle başlayıp Sa’îdî’nin risâleleri ve Ummânî’nin, Kitâbu’l-Evset fî İlmi’l-Kırâât adlı eseriyle devam etse de tecvîd ilminin ilk dönemlerinde adından söz ettirecek en yetkin, şümüllü eserlerini Endülüs döneminde telif edilen Mekkî’nin er-Ri’âye, Dâni’nin et-Tahdîd ve Kurtûbî’nin de el-Muvaddah’ı temsil etmektedir. Bu kitapların telif edilmesiyle artık tecvîd ilmi kıraat ihtilaflarının boyunduruğundan kurtularak fonetik bağlamla sınırlandırılmış, belirli bir temele oturmuş, kavramsal alanı, mahiyeti, gayesi ile teorik alanı oluşturulmuştur.

6. Endülüs’ten İbn Cezerî’ye Tecvîd Faaliyetleri

Endülüs döneminin yetkin eserlerini ortaya koyan şahsiyetlerden sonra tecvîd ilmi sahasında öne çıkan ve ses getiren en önemli müellif İbn Cezerî’dir. Bu bölümü Endülüs sonrasında başlatıp İbn Cezerî’ye kadar devam ettirecek olmamız sanki Endülüs’te eser telifinin inkıtaa uğradığı şeklinde yanlış bir tasavvur meydana getirmemelidir. Endülüs’ü önelememizin temel gerekçesi, dönemin köklü eserlerine vurgu yapma amaçlıdır. Yoksa devrin son şümüllü eser müellifi Kurtûbî’nin el-Muvaddah’ından sonra telif edilen birçok Endülüs menşeli eserin var olduğu görülmektedir. Ayrıca telif hareketi daha önceki dönemde tecvîd çalışmalarına rastlanan Bağdat’ta da devamlılığını sürdürmektedir. Bununla da kalmayıp Halep, Hemezân, İskender, Musul gibi muhtelif bölgelerine yayılım göstermiştir.

¹¹² Mekkî’nin (h. 437) “*el-Hurûfu’l-Mudğâme*” adında bir eseri bulunmaktadır. Dâni’nin ise harflerin mahreçleri, medd, idğâm ve izhâr gibi hususiyetleri bir araya getirdiği, “*Takyîd fî Fevâidi Mehârici’l-Hurûf ve’l-Medd ve’l-İdğâm ve’l-İzhâr*” adında altı varaklık bir çalışması bulunmaktadır. Müellifin “*Kitâbu Takdîri’l-Medd bi’l-Hurûf*” adındaki eseri ise sadece medd olgusuna hasredilmiştir. (Hikmet Beşîr Yâsîn, İstidrâkât ‘alâ Târîhi’t-Turâsi’l-‘Arabî, Dâru İbni’l-Cevzî, Riyâd 1422, I, 191; Hamîtû, Mu’cem, 35; Dâni, et-Tahdîd, (Muhakkikin Girişi), s. 33.)

¹¹³ Dâni (h. 444) tarafından karşılaştırmalı olarak dâd ve zâ harflerinin incelemeye tabi tutulduğu “*el-Fark Beyne’d-Dâd ve’z-Zâ fî Kitâbillahi Azze ve Celle ve fi’l-Meşhûri mine’l-Kelâm*” adlı eserdir. Ayrıca Mekkî’nin (h. 437) “*Usûlu’z-Zâ fî’l-Kur’ân ve’l-Kelâm ve Zikru Mevâdi’ihâ fi’l-Kur’ân*” adında bir eseri bulunmaktadır. (Mekkî, er-Ri’âye, (Muhakkikin Girişi), s. 18.)

¹¹⁴ Hâkânî’nin kasidesini Dâni “*Şerhu Kasîdeti Ebî Muzâhim el-Hâkânî*” adıyla; Mehdevî’ye ait (h. 440 civarı) “*Nazmu Zâati’l-Kur’âni’l-Kerîm*” adındaki tecvîd çalışmasını da el-Berkî (h. 445 civarı) “*Şerhu Nazmi’z-Zâât*” adıyla şerh etmiştir.

Bu beldelerde yazılan eserlerin hepsinin kendine has bir gerekçesi bulunsa da bunlardan en önemlisini, Kur'ân okuma faaliyetlerinin artık çok geniş kitlelerde değer bulması ve tecvîde olan gereksinimin her geçen gün artmasıyla açıklamak mümkündür. Eserler tecvîd kültür mirasını zenginleştirmekle kalmamış, neşredildikleri bölge halkının Kur'ân okuyuşunun temelini de oluşturmuşlardır. Böylece her eser aktif olarak kullanıldığı mahalde şöhret bulmuş, gerek dilden dile gerekse istinsah yoluyla çoğaltılmış ve günümüze kadar aktarılabilmektedir.

Dönemi çalışmaların mahiyetine göre iki ana başlık altında inceleyebilmek mümkündür:

6.1. Orijinal Eserler

Dönemde tecvîd tarihi açısından bazı yeniliklere imza atıldığına şahitlik etmek mümkündür. Tecvîd ilmiyle alakalı “*Kitâbu Beyân'l-‘Uyûb elletî Yecibu en Yectenibuha'l-Kurrâ*” ve “*et-Tecrîd fi't-Tecvîd*” adıyla iki tane eseri¹¹⁵ bulunan İbn Bennâ'nın (h. 471), günümüze ilk çalışması ulaşma başarısını göstermiştir. Bu eserin tecvîd tarihi açısından en önemli özelliği, sadece telaffuz ayıplarını konu edinen ilk eser olmasıdır.¹¹⁶ Tecvîd ilmi alanında hicrî VI. Yüzyılda kaleme alınan en önemli çalışma, Ebu'l-Alâ el-Hasan b. Ahmed b. Hasan el-Hemezânî¹¹⁷ el-'Attâr'a (h. 569) ait “*et-Temhîd fi Ma'rifeti't-Tecvîd*” adlı eserdir. Kıraat ilmi alanında da birçok eseri bulunan müellif, bu dönemin kıraat-tecvîd alanında gördüğü en büyük âlimdir. Öyle ki İbn Cezerî el-Hemzânî'yi kendinden önceki dönemde yaşayan en otoriter şahıs olarak bilinen Ebû Amr ed-Dânî (h. 444) ile mukayese etmiş, Ebû Amr'ın eserleri daha yaygın olmakla beraber Ebu'l-'Alâ'nın kıraat ilmine dair daha çok şey

¹¹⁵ Kaynaklarda müellifin Kur'ân ilimlerini de kapsayacak şekilde fıkıh, hadîs, tasavvuf, özel gün ve geceler, tarih, öğretmen öğrenci âdâbı, dilbilim gibi çok farklı alanlarda 150'ye yakın eserinin var olduğu aktarılmaktadır. Bkz.: Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, II, 823; İbn Recep el-Hanbelî (Abdurrahman b. Ahmed), *Kitâbu'z-Zeyli 'alâ Tabakâti'l-Hanâbileti*, Kâhire 1372/1952, I, 35-36; el-Bâbânî, *Hediyyetu'l-'Arifîn*, I, 276; *İdâhu'l-Meknûn*, IV, 25; Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât fi Tabakâti'l-Lugaviyyîn ve'n-Nuhât*, (Tah.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), el-Mektebetu'l-'Asriyye, Lübnan ty, I, 495-496.

¹¹⁶ İbn Bennâ eseri içerisinde ses ayıplarından topluca bahsettikten sonra daha önceki dönemlerde de bu türden eserlerin yazıldığını ileri sürmektedir: “*Bu vb. ayıpları kıraat âlimleri ve bilgi sahipleri bu şekildeki bir telaffuzu kerih görmüşler ve bununla ilgili eserler tasnif etmişlerdir. Özellikle Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Ca'fer b. Muhammed b. Ubeydullah el-Munâdî (h. 336) bu konuda en büyük pay sahibidir.*” (Bkz.: İbnü'l-Bennâ, Ebû Ali el-Hasen b. Ahmed, *Beyânu'l-'Uyûb Elletî Yecibu En Yectenibuhâ el-Kurrâ*, (Tah.: Gânim Kaddûrî el-Hamed), Dâru Ammâr, Ammân 2001, s. 39.)

¹¹⁷ İslâm Ansiklopedisinde müellife ait ilgili maddede ismi “el-Hemedânî” şeklinde yazılmasına karşın klasik ve modern kaynaklarda asıl isim “el-Hemezânî” olarak geçmektedir. Müellifin ismi için bkz. Eşref Muhammed Fuâd Tal'at, *Buşra's-Sa'id bi Musannefâti 'İlmi't-Tecvîd*, Brunei Daru's-Selâm Devleti Üniversitesi, Brunei 1423/2002, 11; Gânim Kaddûrî, *ed-Dirâsâtu's-Savtiyye*, 29; Komisyon, *el-Fihrisu'ş-Şâmil li't-Turâsi'l-'Arabîyyi'l-İslâmîyyi'l-mahtût: Ulûmu'l-Kur'ân: Mahtûtâtü't-Tecvîd*, Mecma'u'l-Meleki li-Buhûsi'l-Hadarati'l-İslâmîyye, Amman 1406/1986, I, 79.

bildiğini ifade etmiştir.¹¹⁸ Hemezânî'nin eserinin tecvîd ilmi açısından sistematığına değinmek gerekecektir. Eserdeki en önemli haslet, hadis ilmindeki rivayet metodunu tecvîd ilmine uyarlamasıdır. Böylelikle tecvîd tarihi içerisinde rivayet metoduna yaklaşım mantığı açısından en önde gelen müellifin el-Hemezânî olduğunu söylemek mümkündür. Eserini tamamen rivâyetlere hasreden el-Hemezânî, hadis ilmindeki maharetini tecvîd ilmine ustaca tatbik etmiş ve her iki ilmi sistematik açıdan bağdaştırmıştır. Hicrî VII. Yüzyılda da önemli bir gelişme olmuştur. Şöyle ki; Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed b. Abdurrahmân el-İşbilî'ye ait kaynaklar içerisinde zikredilen tek bir eser bulunmaktadır. *Kitâbun fî Tecvîdi'l-Kırâat ve Mehârici'l-Hurûf* adlı bu çalışmanın elimizde iki adet tahkikli nüshası bulunmaktadır.¹¹⁹ Müellifin bu eserde tecvîd ilmi tarihi açısından reformist tercihi, ilk defa mahreç bölgelerini içeren bir şemayı çalışmasına dâhil etmesidir.¹²⁰ Bu metot ilerleyen zamanlarda bazı âlimlerce de aktif olarak kullanılmıştır ve günümüzde telif edilen tecvîd eserlerinde bu tasarımdan esinlenerek oluşturulan birçok dizaynı görebilmek mümkündür. İbn Vesîk çalışmasında boğaz, dil ve dudakları temsil eden şemanın daha önce yer verdiği harflerin bir şekli olduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda tablo içerisinde boğazın şekli ve harfleri, dilin başlangıcı ve harfleri; üst damak, alt damak, çene gibi mahreç bölgelerine yer vermiş ve harfleri çıktıkları bölgelere göre dağıtmıştır. İbn Vesîk'in çizmiş olduğu bu tablo her ne kadar küçük ve basit gibi gözükse de tecvîd tarihi içerisinde ilk olması hasebiyle oldukça önemli bir yere sahiptir.

Bu dönemdeki eserlerin ortaya çıkma gerekçelerini tek bir boyuta indirgeyebilmek mümkün değildir. Kimi müellifler öncekilerin eksiklerine ilave açıklamalar getirerek noksanları kapatma isteğiyle hareket etmekte, bazıları sevap ümidiyle kendisi tarafından da ilim dünyasına yeni bir eser verebilmenin heyecanını taşımakta, bir kısmı kendisine gelen istekler üzerine gerek cami gerek üniversite camiasında ders notu olarak işlev görmesi amacıyla risalesini hazırlamakta, kimisi telaffuz sahasında o dönemde yaşanan problemlere esaslı çözüm üretebilmeyi dert edinmekte, bazı âlimler ise ele aldığı konuyu çok önemli olarak gördüğünden ön plana çıkarma iradesiyle çalışmalarını şekillendirmekteydi. Tüm bu gerekçelerdeki çeşitliliği bir tarafa bırakıp sadece eser isimlerindeki benzerlikten hareketle dönemin tamamen tekrarlardan oluşan bir yapılanmayı beraberinde getirdiği şekilde kısır bir bakış açısı geliştirmenin makul bir gerekçesi olmayacağını düşünmekteyiz. Dönemin

¹¹⁸ İbn Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye*, I, 204.

¹¹⁹ Bunlardan birincisi Ebü's-Su'ûd Ahmed el-Fahrânî'nin tahkikiyle Kâhire'de 1990 yılında yayınlanmıştır. (Tayyar Altıkulaç, İbn Vesîk, TDVİA, İstanbul 1999, XX, 445.) Bizim değerlendirmeye aldığımız nüsha ise Ğânim Kaddûrî el-Hamed tarafından Medine Mecelletu'l-Hikme dergisinde 2007 yılında 35. Sayıda 325-361. sayfalar arasında yayınlanmıştır.

¹²⁰ Bkz.. İbn Vesîk, Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed b. Abdurrahman el-İşbilî, *Kitâbun fî Tecvîdi'l-Kırâati ve Mehârici'l-Hurûf*, (Tah.: Tah.: Ğânim Kaddûrî el-Hamed), Mecelletu'l-Hikme, Medine 2007, s. 357.

eserlerine bu şekilde bir savunma getirmemiz, içerik ve üslubun tamamen orijinal olduğu şeklinde bir varsayım ile hareket ettiğimizden de değildir. Tüm ilim dallarında olduğu gibi elbette tecvîd ilmini de bunlardan müstağni görebilmemiz mümkün değildir. Yalnız burada altını çizmeye çalıştığımız asıl husus, eser-gerekçe bütünlüğüyle tecvîd çalışmalarını değerlendirmenin gerekliliği ve dönemdeki araştırmaların bir yönüyle de olsa orijinal yönlerinin bulunduğunu belirtme çabasıdır.

Bu dönemde tecvîdin tüm konularını içeren ve derli toplu bir bakış açısını yansıtan eserlerin yanında konu odaklı yaklaşımların da artmış olduğunu gözlemlemekteyiz. Bu bağlamda harflerin mahreçleri ve sıfatlarını hususi tarzda işleyen, çıkarılması zor olan bazı harflerin mahreçleri üzerinde eğilen, karıştırılması muhtemel olan harfler arasındaki ayırımı işaret eden ve bunu şiirsel tarzda sunan eserlere sıkça rastlayabilmek mümkündür. Buna göre bir müellifin öncelikle tecvîdin yekûnünü temsil eden bir eser yazdıktan sonra konu odaklı çalışmasını, ayrı bir eser halinde sunduğu görülmekle beraber bir diğer âlimin genel bir telif vermeksizin sadece hususi konularla ilgilendiği de gözlemlenebilir. Telif gelişiminin bu şekilde cereyan etmesi eser geleneğinde bir çeşnin oluşmasını beraberinde getirmiş ve tecvîd literatürünün gün geçtikçe zengin bir içeriğe sahip olmasını sağlamıştır.

Tecvîd tarihi açısından dönemin dikkat çeken özelliklerinden biri de ilim adamlarının idari mekanizma tarafından desteklenmesi durumunda köklü eserlerin verilebildiği gerçeğidir. Sadece tecvîd ilmine hasredilemeyecek bir realitedir ki, ne zaman siyasi idare otoriter tavrını sürdürür, toplum içerisinde çalkanmalara mahal verilmeyen bir huzur ortamı sağlanır ve bunun bir getirisi olarak ilmi hareketler desteklenirse, tarihe damga vurabilecek tarzdaki eserler kendiliğinden ortaya çıkmış olur. Eser ve tarih münasebetinden de anlaşılacağı üzere aynı gerçeklik tecvîd teliflerinde de kendini göstermiş, en kapasiteli eserler siyasi açıdan en müreffeh dönemlerin yaşandığı ve ilim adamlarının desteklendiği zaman dilimlerinde meydana getirilmiştir.

Tefsir ilmindekine benzer şekilde dirâyet ve rivâyet metodunun tecvîd ilmindeki örneklerini bu dönem içerisinde görmek mümkündür. Tecvîd ilmi kadim dönemden günümüze varıncaya kadar âlimlerce belirtildiği üzere bir rivayet değil dirâyet ilmi olarak değer bulmuştur. Bu yönüyle kıraat ilminden kesin çizgilerle ayrılmaktadır. Tecvîd ilmi içerisine dâhil edilebilecek ses unsurlarının tespiti, alanla iştilal edenlerce öznel bakış açılarıyla belirlenmiş ve bu yöntem daha ilk dönemlerden başlamak üzere bir ihtilaf ortamını doğurmuştur. Zamanla bilgiler üst üste yığılarak doğru-yanlış kıstaslarına tabi tutularak durulaşmış ve bir düşüncenin kabulünde ilmi kriterler belirlenmiş olmasına rağmen bazı

konularda yaşanan ayrılıklar günümüzde dahi etkisini sürdürmektedir. Dolayısıyla tecvîd, zaman ayırt etmeksizin bizzat kendi özünde dirayet metodunu barındıran bir ilim dalı olarak değer bulmaktadır. Bununla birlikte, süreç içerisinde hadis ilminde edindiği şahsi tecrübelerini tecvîd ilmine tatbik etmeye çalışan müellifler ortaya çıkmış ve tecvîd öğretilerinin bir kısmını rivâyetlerle delillendirmeye çalışmışlardır. Bu yaklaşım sonraki dönem âlimlerinden bazılarınca da kabul görmüş ve çalışmalarda her iki metodun mezcedildiği bir kıvam yakalanmıştır. Bununla beraber bu zaman diliminde dirayet metodunun çok daha aktif bir şekilde sürdürüldüğünü de göz ardı etmemek gerekir.

Orijinal telifler döneminin sonuna geldiğimizde daha önceki tecvîd müktesebatını da işin içerisine dâhil ederek şu tür bir genel sonuca ulaşabilmemiz mümkündür: Kur'ân okumaya başlamadan önce maddi-manevi kirlerden temizlenmek, Kur'an okumanın faziletleri, harflerin mahreçleri, sıfatları, karıştırılması muhtemel harflerin karşılaştırmalı olarak tetkik edilmesi ve bunların şemalandırılması, ilk dönemden başlamak üzere tecvîtle ilişkilendirilebilecek rivayetlerin incelenmesi, dirâyet ve rivâyet metodunun mezcedilmesi, dönem dönem şekil değiştiren hatalı okuyuşların önüne set çekme çabaları gibi neredeyse tecvîd ilminin içerdiği tüm mevzularla ilgili bahisler açılmış ve gerekli değerlendirmeler yapılmıştır. Dolayısıyla bundan sonraki müelliflerin tecvîd ilminde yenilik hamleleri yapabilmeleri ve öncü pozisyonunda bulunarak yeni bir akım başlatabilmeleri için ciddi oranda bir efor kaydetmeleri gerekecektir. Dönem sonrasında kaleme alınan eserlerin tarihsel gelişimi, reformist hamleler gerçekleştirebilen, adından söz ettirebilecek nitelikteki eserlerin nadirattan olduğunu haber vermektedir.

6.2. Tekrar ve Şerh Nitelikteki Eserler

Esasen tecvîd ilminin tarihsel akışı içerisinde orijinal telifler ile tekrar dönemlerinin arasını kesin çizgilerle ayırabilmek mümkün gözükmemektedir. Orijinal telifler döneminin İbn Vesik'e ait son eseri bünyesinde birçok tekrar bilgi barındırmasına rağmen bunu bir önceki merhaleye dâhil etmemizin temel sebebi, tecvîd telif gidişatına şema yöntemini iliştiirmesidir. Yoksa gerek İbn Vesik'in gerekse ondan önceki müelliflerce kaleme alınan eserlerin tümünün külliye bir orijinaliteye sahip olduğunu dillendirmek güçtür. Bir önceki aşamanın aksine tekrar dönemi altında sıraladığımız eserler orijinal telif keyfiyetten uzak, birçoğu günümüze dahi erişme başarısını gösterememiş olanlardır. Bu aşamada bazı örnekler sunmak istiyoruz.

es-Sarsarî (h. 656) tarafından “*Kasîdetu’ş-Şâriha fî Tecvîdi Sureti’l-Fâtiha*”¹²¹ adıyla bir eser neşredilmiştir. Eserin muhtelif kütüphanelerde el yazması nüshaları bulunmaktadır.¹²² Eserin varlığı, Fatihâ Sûresine yönelik hatalı okuyuşlara bağlı olarak tembihlerin devam ettiğini göstermektedir. Eser manzûm olarak kaleme alınmış olmasına rağmen Fâtihâ sûresine yönelik uyarıları içeren tecvîd telif harekâtı çok daha öncesine dayanmaktadır.

er-Ras‘anî’ye (h. 661) ait kendinden önceki birçok müellif tarafından kalem oynatılan dâd ve zâ harfleriyle ilgili bir manzume bulunmaktadır. “*Manzûme Durreti’l-Kârî fî Hukmi’d-Dâd ve’z-Zâ beyne’l-Kurrâ*”¹²³ adındaki bu çalışmanın günümüzde muhtelif kütüphanelerde el yazması nüshaları bulunmaktadır.¹²⁴ Eser günümüze ulaşmış olsa da dâd ve zâ harfleriyle ilgili bu ana varıncaya denk birçok eser kaleme alınmıştır ve bu çalışma da onların tekrarı niteliğindedir.

el-Ceyyânî’nin (h. 672), “*Kasîdetu’l-İ’tidâd fî’l-Farki Beyne’z-Zâ ve’d-Dâd*”¹²⁵ adındaki manzûm türdeki eseri kendinden önce defaatle ele alınan dâd ve zâ harflerini tespite yöneliktir. Bu yönüyle bilhassa dâd ve zâ harfleriyle ilgili tekrarı doğuran ciddi bir yapılanmadan bahsetmek mümkündür.

Vefatı h. VII. Yüzyıl civarına denk gelen es-Sa‘îdî’ye ait İbn Cezeri, üç tane tecvîd eseri gördüğünü kendi eserinde ifade etmektedir.

1. Buğyetu’l-Murîd fî Ma’rifeti’t-Tecvîd,
2. Bulğatu’r-Râcihe fî Takvîmi’l-Fâtiha,
3. Cuz’un fî Mehârici’l-Hurûf.¹²⁶

Eser isimlendirmelerinden gittiğimizde ele alınan konulara eser bazında öncesinde defaatle değinildiğini belirtmek mümkündür. Daha açık ifade etmek gerekirse tecvîdin geneli ve özeliyle ilgili manzûm eserler kayda geçirilmiş, harflerin mahreçleriyle ilgili genel çerçeve oluşturulmuş, Fâtihâ sûresindeki hatalar bütününe yaklaşık üç asır öncesinden dikkat çekilmeye başlanmıştır. Üslupları ayrı bir incelemeyi gerektirse de, içerik olarak çalışmaların önceki dönem yapıtlarının tekrarı olduğunu pekâlâ söylemek mümkündür. Zira araştırılan konulardan hiçbirisi özgün değildir. Bu bölümde tekrar yapılanmasına dahil olan; Şetanûfi’nin

¹²¹ El-Bâbânî, *Hediyetu’l-Arifîn*, II, 523.

¹²² Bkz. el-Fihrisu’ş-Şâmîle, *Mahtûtâtü’t-Tecvîd*, I, 100.

¹²³ El-Bâbânî, *Hediyetu’l-Arifîn*, I, 566; İbn Cezerî, *Ğâyetü’n-Nihâye*, I, 384; Katip Çelebi, *Keşfu’z-Zunûn*, I, 743.

¹²⁴ Bkz. el-Fihrisu’ş-Şâmîle, *Mahtûtâtü’t-Tecvîd*, I, 100.

¹²⁵ Zirîklî, *A’lâm*, VI, 233.

¹²⁶ İbn Cezerî, *Ğâyetü’n-Nihâye*, I, 401.

(h. 713) “*Risâle fî Elkâbi'l-Med*”¹²⁷, el-Mardîni'nin (h. 721) “*ed-Durru'n-Nadîd fî Ma'rifeti't-Tecvîd*”¹²⁸, Ca'berî'nin ‘Ukûdu'l-Cumân fî Tecvîdi'l-Kur'ân¹²⁹, el-Vâdiha fî Tecvîdi'l-Fâtiha¹³⁰, Hudûdu'l-İtkân fî Tecvîdi'l-Kur'ân¹³¹, el-Mirsâdu'l-Fârika Beyne'z-Zâ ve'd-Dâd¹³² gibi manzûm eserlerini; Hakîkatu'l-Vukûf ‘alâ Mehârici'l-Hurûf¹³³ ve İtmâmu't-Tebyîn fî Ahkâmi'n-Nûni's-Sâkine ve't-Tenvîn¹³⁴ gibi mensûr çalışmalarını zikretmek mümkündür.

Dönemde şerh çalışmaları da kendini göstermiştir. İbn Umî Kâsım'ın (h. 749) el-Mufîd fî Şerhi ‘Umdeti'l-Mucîd fî'n-Nazmi ve't-Tecvîd'i, daha öncesinde eserler veren es-Sehâvî'nin tecvîd ilmine dair kaleme almış olduğu “Nûniyye” adlı kasidesinin şerhidir. Müellifin Şerhu'l-Vâdiha fî tecvîdi'l-Fâtiha adlı şerhi ise Ca'berî'nin yirmi iki beyitlik “Dâliyye” adlı kasidesi için yapılmıştır.¹³⁵ İbn Ummu Kâsım ile belirginleşen şerh geleneğinin İbnu'l-Cundî tarafından kaleme alınan *Şerhu't-Tesdîd fî't-Tecvîd* adlı çalışma ile devam ettirildiği gözükmektedir. İbnu'l-Cundî'nin İbn Ummu Kâsım'dan farkı kendi eserini şerh etmesidir. Müellifin bu yönüyle, kendi yazdığı esere şerh yazma ihtiyacı hisseden önceki dönem müelliflerinden etkilendiğini söylemek mümkündür. Bu sebeple müellifimizin *et-Tesdîd* adında daha önceki eserini açıklama amacıyla meydana getirdiği şerh niteliğindeki çalışmasını tecvîd tarihi açısından yeni bir gelişme olabilecek nitelendirmek mümkün değildir. Şerh çalışmasına girişen müelliflerden bir diğeri de Semerkandî'dir (h. 780). Kendisi tarafından ilim dünyasına kazandırılan tecvîd eserleri şunlardır:

1. el-‘İkdu'l-Ferîd fî Nazmi't-Tecvîd.¹³⁶

¹²⁷ El-Fihrisü'ş-Şâmile, *Mahtutâtu't-Tecvîd*, I, 115.

¹²⁸ Eserin muhtelif nüshaları için bkz. Eşref Muhammed, *Musannefât*, 15; Kaddûrî, *ed-Dirâsâtu's-Savtiyye*, 31; el-Fihrisü'ş-Şâmile, *Mahtutâtu't-Tecvîd*, I, 117; İshâk, Ali Şevvâh, *Mu'cemu Musannefâti'l-Kur'ân*, Dâru'r-Rufâ'î, Riyad 1403/1983, I, 228.

¹²⁹ Tecvîd ilmi konusunda 802 beyitlik bir manzume olup muhtelif yazma nüshaları mevcuttur: Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 1029, vr. 85b-106a; Paris Millî Kütüphanesi, nr. 5937. Eserin dünyanın muhtelif bölgelerindeki diğer yazma nüshaları için bkz. el-Fihrisü'ş-Şâmile, *Mahtutâtu't-Tecvîd*, I, 120; İshâk, *Mu'cemu Musannefâti'l-Kur'ân*, I, 254.

¹³⁰ Eserin Yaşar Kurt tarafından “*Ca'berî ve El-Vâdiha fî Tecvîdi'l-Fâtiha Adlı Eseri*” adıyla tercüme ve şerhi gerçekleştirilmiştir. Detaylı bilgi için bkz.: Kurt, Yaşar, “*Ca'berî ve El-Vâdiha fî Tecvîdi'l-Fâtiha Adlı Eseri*”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Mayıs-Ağustos, c. 12, sy. 2, 2012, s. 160-191.

¹³¹ El-Bâbânî, *Hediyyetu'l-'Arifîn*, I, 14; *İdâhu'l-Meknûn*, III, 396.

¹³² Ahmed el-Yezîdî, *el-Ca'berî ve Menhecuhû fî Kenzi'l-Me'ânî fî Şerhi Hirzi'l-Emânî*, Vakıflar ve İslâm İşleri Bakanlığı Yay., Fas 1419/1998, 212, 310, 412; El-Bâbânî, *Hediyyetu'l-'Arifîn*, I, 14.

¹³³ Eserin el yazması nüshaları için bkz. El-Fihrisü'ş-Şâmile, *Mahtutâtu't-Tecvîd*, I, 119.

¹³⁴ Ca'berî, *el-Hibâtu'l-Heniyyât fî'l-Musannefâti'l-Ca'beriyât*, Bağdat Müzesi Kütüphanesi, (Kaddûrî, *ed-Dirâsât*, 32'den naklen), s. 2.

¹³⁵ Abdülhâdî el-Fadlî'nin tahkikiyle Beyrut'ta 1980 yılında yayımlanmıştır.

¹³⁶ Seksen dokuz beyitten meydana gelen risâlenin iki nüshası Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (nr. 4, 2, vr. 16-18; nr. 75, vr. 405-409) Eserin ayrıca muhtelif kütüphanelerde beş nüshası daha bulunmaktadır. Bkz. el-Fihrisü'ş-Şâmil: *Mahtutâtu't-Tecvîd*, I, 139-140. Bu eser İbn Cezerî tarafından “lâ be'se bih” (zararı yok) ifadeleriyle değerlendirilmesine karşın sâkin “mîm”in hükümleri konusunda eleştirilmektedir. İbn Cezerî konu

2. Ravhu'l-Murîd fi Şerhi 'İkdi'l-Ferîd fi Nazmi't-Tecvîd.¹³⁷

3. el-Kasîdetu'l-Fâiha fi Tecvîdi'l-Fâtiha¹³⁸

4. Şerhu'l-Kasîdeti'l-Fâiha fi Tecvîdi'l-Fâtiha¹³⁹

Biraz önce de vurgulamaya çalıştığımız üzere kendi eserini şerh etme ihtiyacını es-Semerkindî'nin eserinde fazlasıyla görebilmek mümkündür. Es-Semerkindî öncelikli olarak kasîdevî tarzda iki tane eser vermiş ve daha sonrasında bunları şerh etme yoluna gitmiştir. Dikkat edilirse es-Semerkindî ve tecvîd tarihi içerisinde bu yöntemi kullanan müellifler tarafından yapılan benzeri çalışmaların, fazla değer bulmadan unutulmaya yüz tuttuğu yakinen müşahede edilebilecek bir gerçektir.

Tekrar ve şerh nitelikli eserler adındaki dönemi kritik etmek gerekirse İslâm dünyasında hicri VI. asrın yarısından itibaren siyasi arenada kendini gösteren belirsizlik ilâhiyât, bilim, felsefe, kültür ve düşünce dünyası olmak üzere tüm sahalarda olduğu gibi tecvîd teliflerine de yansımış, orijinal eserler dönemi yavaş yavaş yerini taklit ve tekrarın bir amaç olarak kendini göstereceği, gerileme izleri taşıyan bir döneme bırakmaya başlamıştır. Keyfiyetten uzak eserlerin tezahür etmeye başladığı, önceki mirasla yetinme geleneğinin oluştuğu bu tarihsel evre İbn Cezerî'ye varıncaya kadar devam etmiştir.

Esasen orijinal telifler dönemi içerisinde ele almaya çalıştığımız tüm eserlerin diğerlerinden tamamen farklı olduğuna dair bir iddiaya sahip olmadığımız gibi, tekrarın başlamasıyla sahaya kazandıran tüm eserlerin birbirinin kopyası olduğu şeklinde de basmakalıp bir düşünce içerisinde değiliz. Bu süreci genel hatlarıyla tanımlamak gerekirse, tekrar başlığında ele alınan eserlerin önceki döneme kıyasla içerik ve üslup olarak birbirine, nispeten daha yakın olduğu söylenebilir. Orijinal çalışmalarda görülen, bir yönüyle de olsa özgün bir vasfın ön plana çıkması şeklindeki gidişatı artık görebilmek oldukça zorlaşmıştır. Dönem içerisinde kayda değer birtakım çalışmalar yapılsa da, genel statüko tekrarın yerleşmeye başladığı şeklinde bir izlenim vermektedir. Bu bağlamda genel nitelikteki tecvîd

bağlamında bazı müellifler gibi Semerkindî'nin de yanıldığını belirtmiş bununla da yetinmeyerek en-Neşr adlı eserinde bu meseleyi açıkladığını ifade etmiştir.

¹³⁷ İlk sayfasında müellif adı Muhammed b. Muhammed eş-Şerîf es-Semerkindî olarak kaydedilen ve bir önceki eserin şerhi olan risâlenin bir nüshası Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde (nr. 146) bulunmaktadır. Ayrıca dünyanın diğer bölgelerindeki kütüphanelerde sekiz tane daha nüshası bulunmaktadır. Bu eserin diğer nüshaları için bkz. el-Fihrisu's-Şâmil, *Mahtûtâtü't-Tecvîd*, I, 137-138)

¹³⁸ Yazma nüshaları için bkz. el-Fihrisu's-Şâmil, *Mahtûtâtü't-Tecvîd*, I, 140-141.

¹³⁹ Eser bizzat müellif tarafından bir önceki çalışmasının şerhi niteliğindedir. Yazma nüshaları için bkz. el-Fihrisu's-Şâmil, *Mahtûtâtü't-Tecvîd*, I, 138-139.

eserlerinin aynı içerikle “terşîd”¹⁴⁰, “tecrîd”¹⁴¹ ve “nadîd”¹⁴² gibi isimlerle sunulduğu, özellikle Fâtîha sûresindeki tecvîd tembihlerinin, muayyen harflerin mahreci ve diğerlerinden ayrılan yönlerinin birbirine benzer isimlerle tekrar tekrar işlenmeye başladığı bir döneme adım atıldığı gözlenmektedir. Tekrarın hem nesir hem de manzûm tarzındaki eserlerde varlığına şahit olabilmek mümkündür. Döneme damga vuran bu menfî tabloya rağmen keyfiyetli ender eserlerin varlığı da görmezden gelinmemelidir. Buna göre; medd¹⁴³, ğunne olgularının¹⁴⁴ çalışmaların adlandırılmasında ilk defa yer ettiği; terkîk ve tefhîm’le ilgili meselelerin¹⁴⁵, dâd ve zâ dışındaki bazı harflerin¹⁴⁶ de hususen eserlerde konu edildiği görülmektedir. Ayrıca dönemde kaleme alınan bazı manzûm eserlerin sonunda kaynakça hüviyetine sahip bir bölüm bulunmaktadır.¹⁴⁷ Bu, o dönemdeki âlimlerin fikri altyapılarını kimlerin oluşturduğu ile ilgili bilgi edinmeyi sağladığından, ilmi sorumluluğa ne denli sahip olduklarını gösteren olumlu bir gelişmedir. Tecvîd tarihi açısından asıl önemli olay, İbn Cezerî’nin gidişata dahi olmasıdır.

¹⁴⁰ Asıl adı Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdî’l-Azîz b. Muhammed b. Ebi’l-Ehvas el-Endelûsî olan ve İbn Nâzîr tarafından tecvîd alanına kazandırılmış *et-Terşîd fî ‘İlmi’t-Tecvîd* adlı eserdir. (İbn Cezerî, *Ġâyetu’n-Nihâye*, I, 242.)

¹⁴¹ Hicrî beşinci ve yedinci yüzyıllar arasında “Tecrîd” isminde eser yazan üç müellif bulunmaktadır. Bunlar; İbn Bennâ el-Bağdâdî (h. 471), el-Hâcî (h. 543) ve son olarak da İbn Zehrân (h. 682) olmak üzere “*et-Tecrîd fî’t-Tecvîd*” adında eser kaleme almışlardır. Eserlerle ilgili sırasıyla bkz. İbn Cezerî, *Ġâyetu’n-Nihâye*, I, 584; Ebû Alî Sehl b. Muhammed b. Ahmed el-İsbehânî el-Hâcî’nin (h. 543) tecvîd ilmi alanındaki “*et-Tecrîd fî’t-Tecvîd*” adlı tek eseri el yazması Hindistan kütüphanelerinde saklı bulunmaktadır. el-Hâcî, Ebû Alî Sehl b. Muhammed b. Ahmed el-İsbehânî, *et-Tecrîd fî’t-Tecvîd*, Mektebetu Ridâ, Rambor, Hindistan, (sy.:285); El-Bâbânî, *İdâhu’l-Meknûn*, III, 228; *Hedyyetu’l-Arifîn*, I, 713.

¹⁴² Asıl adı Necmu’d-Dîn Muhammed b. Kayser b. Abdillâh el-Bağdâdî en-Nahvî olan el-Mardinî’nin (h. 721) tecvîd ilmi alanında *ed-Durru’n-Nadîd fî Ma’rifeti’t-Tecvîd* adlı tek eseri İrlanda Dublin Chester Beatty Kütüphanesi’nde 4/3653 numaralı bölümde 60 ila 75. varaklar arasında saklı bulunmaktadır. Eserin muhtelif nüshaları için bkz. Eşref Muhammed, *Musannefât*, 15; Kaddûrî, *ed-Dirâsâtu’s-Savtiyye*, 31; el-Fihrisu’ş-Şâmîle, *Mahtutâtu’t-Tecvîd*, I, 117; İshâk, *Mu’cemu Musannefâti’l-Kur’ân*, I, 228.

¹⁴³ Dönemin tamamen tekrarlardan ibaret olmadığını en açık göstergelerinden biri de Nûru’d-Dîn Ebu’l-Hasan Ali b. Yûsuf b. Harîz b. Fadl İbn Mî’dâd el-Lahmî tarafından alana kazandırılan “*Risâle fî Elkâbi’l-Med*” (El-Fihrisu’ş-Şâmîle, *Mahtutâtu’t-Tecvîd*, I, 115) adlı eserdir. Müellif tarafından yazılan bu eserin öncesinde medlerle ilgili özel olarak hazırlanmış herhangi bir eserin var olduğu bilinmemektedir. Bu yönüyle müellifin eylemini orijinal olarak tanımlandırmak mümkündür.

¹⁴⁴ Ca’berî’nin mensûr eserleri içerisinde ise “*El-Minne fî Tahkiki’l-Ğunne*” adlı çalışması dikkat çekmektedir. Zira ğunne olgusunu önceki dönemde kitap ismi boyutuna taşıyan herhangi bir çalışma bilinmemektedir. Çalışma bu yönüyle diğerlerinden ayrılmaktadır.

¹⁴⁵ Bu bağlamda Ca’berî’nin Tahkîku’t-Ta’lîm fî’t-Terkîk ve’t-Tefhîm adlı eserini zikretmek mümkündür.

¹⁴⁶ Ebû Abdullâh Muhammed b. Bidhân ed-Dimeşkî (h. 743) tarafından tecvîd ilmine kazandırılan tek eser bulunmaktadır. “*et-Tezkira ve’t-Tebşira limen Nesiyeye Tefhîme’l-Elifi ev Enkerehû*”¹⁴⁶ adındaki bu çalışmanın tecvîd tarihi açısından önemi, hususi harfler bağlamındaki çalışmaların ara verilmeksizin sürdürüldüğüne işaret etmesidir. Eserin diğer harf çalışmalarından farkı ise; o döneme varıncaya kadar şekillenen geleneğin genelde dâd harfi ve sâkin nûn’un hükümlerinden bahsedilmesi yönünde iken elif harfi ile de müstakil bir çalışmanın var olabileceğini ispat etmesidir.

¹⁴⁷ Örnek için bkz. el-Mardinî’nin (h. 721) *ed-Durru’n-Nadîd fî Ma’rifeti’t-Tecvîd* adlı kasidenin ismi, kaynakları ve müellifinin ismini anmakla son bulmaktadır. (Kaddûrî, *Şerhu Mukaddime*, 71-72’den naklen.)

7. Tecvîd Tarihinin En Otoriter Şahsiyeti: İbn Cezerî

İbn Cezerî belki de tecvîd tarihinin gelmiş geçmiş en fazla şöhret bulma başarısını göstermiş müellifidir. İbn Cezerî'nin eserlerinin kendi döneminden başlayıp sonraki dönem teliflerine ciddi anlamda etki etmesinin nedenlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. İbn Cezerî'den önceki yaklaşık üç asırdan daha aşkın bir zaman diliminde kapsayıcı ve adından söz ettirebilecek türden bir eser verilememiştir. Bir önceki bölümde temas ettiğimiz orijinal telifler dahi Endülüs döneminin keyfiyetli eserleri yanında sönük kalmış, bu çalışmalar ilim dünyasında etkisini ciddi anlamda sürdürmüş, İbn Cezerî gelinceye kadar bunları aşabilecek nitelikteki bir çalışmaya pek rastlanmamıştır. Zaten böyle bir ihtimal mümkün de gözükmemektedir zira mevcut eserlerin birçoğunun çıkış noktasını Endülüs dönemi tecvîd külliyyatı oluşturmaktadır. Dolayısıyla artık tecvîd ilminde Endülüs'tekine benzer şekilde kaliteli eserler verilmeye ve yeni bir soluklanmaya ihtiyaç duyulmaktadır. İbn Cezerî'nin eserleri bu gereksinimlere cevap verebilme amacıyla tecvîd birikimine kazandırılmıştır.

2. Dünyanın birçok ülkesine gerek ilmî gerekse konjonktür gereği gerçekleştirdiği seyahatler neticesinde halk ve ulemâ tabakasında üstlendiği eğitim-öğretim faaliyetleri şöhretini hızla yaygınlaştırmıştır. Âlim kitlesi içerisinde bu denli statüye sahip olan bir zatın tecvîd ilmine yönelik değerlendirmeleri çok geçmeden kabul görmüş ve İbn Cezerî tecvîd tarihinin adından en çok söz edilen müellifi haline gelmiştir.

3. Tüm alanlarla ilgili muhtelif eserler telif etmesi İbn Cezerî'nin kendi dönemindeki en otoriter âlim olduğuyla ilgili hükümlerini kabul ettirmesini sağlayan etmenlerden biridir. Seksen iki yıllık hayatını okumak, okutmak ve eser telif etmekle geçiren İbn Cezerî İslâmî ilimlerin genelinde edindiği birikimi Ulûmu'l-Kur'ân, Ulûmu'l-Hadîs, Siyeru'n-Nebî, Mev'iza, İslâm Tarihi, Tabakât, Terâcîm, Menâkıb, Tasavvuf ve diğer muhtelif alanlarda neşrettiği eserlere yansıtarak kendi döneminde telif sahasında benzeri görülmemiş bir başarıyı yakalamıştır. Eserler içerisinde kendisine Yazışma, Siyâset Bilimi, Astronomi, Tıp gibi doğrudan dini sahaya mal edilemeyecek alanlarla ilgili çalışmaların nispet edilmesi İbn Cezerî'nin ilmî kapasitesini ve çok yönlülüğünü göstermektedir.¹⁴⁸ Tüm alanlara hâkim olması müellife geniş bir perspektif kazandırmış, kendinden önceki birikimi çok iyi okuyabilmesini sağlamıştır. İbn Cezerî işte bu olgunlukla kıraat ve tecvîd ilmine bir yaklaşım sergilemiş tüm zamanların en yetkin kıraat ve tecvîd eserlerini verebilmiştir. İbn Cezerî'nin

¹⁴⁸ Müellifin tüm eserleri için bkz. İbn Cezerî, *et-Temhîd* (Muhakkikin Girişi), s. 18-27; Yüksel, Ali Osman, *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr*, MÜİFV Yay., İstanbul 1996, s. 201-238.

alanla ilgili çalışmaları çok geçmeden hak ettiği değere kavuşmuş, hele ki Mukaddimesi tecvîd ilmi tarihinin en çok şerh edilen eseri olarak kayıtlara geçmiştir.

4. İbn Cezerî'nin eserlerinin şöhret bulması sonucunu doğuran sebeplerden biri de mütemadiyen siyasi açıdan desteklenmesidir. Hangi bölgeye giderse gitsin dönemin idarecileri tarafından saygıyla karşılanmış ve hürmet görmüştür. Yaşantısı esnasında sadece bir kez mali bir ilişki yüzünden İbn Cezerî ile Kutlubeg arasında uzun süre devam eden bir anlaşmazlık çıkmış, dava konusu aynı yıl Kâhire'de idari makamlara intikal ettirilmiş gerçekleşen yargılama nihayetinde Kutlubeg'in İbn Cezerî'den yüklü bir tutar alacağı olduğuna hükmedilmiştir. Bu karar üzerine Mısır'daki mallarına el konan İbn Cezerî, hem yargılanma biçimini hem de verilen hükmü zulüm olarak nitelendirerek hizmetinde bulunan İbn Teymiyye adındaki şahısla birlikte 798'de Kâhire'den İskenderiye'ye intikal etmiştir. Yaşamı boyunca can sıkıcı tek hadise budur. Bunun dışında Bursa'da bulunduğu esnada Yıldırım Beyazid'den, Ankara Savaşı sonrası esir düşmesine rağmen Timur'dan hürmet görmüştür. Öyle ki Buhara'dan Herat'a geleceğini duyan Sultan Mirza Şahruh kendisini şehrin dışında karşılama nezaketi göstermiştir.¹⁴⁹ Tüm zamanların değişmez bir gerçeğidir ki, bir âlimin ya da âlimler topluluğunun devlet ricâli tarafından gözetilmesi, hem mevcut iklimdeki eğitim faaliyetlerindeki ilmi canlılığı perçinlemekte hem de telif tarihindeki keyfiyetli eserlerin kaleme alınmasına öncülük etmektedir. Endülüs dönemindeki tecvîd faaliyetlerinin kalkınma hamleleriyle tarihe kazınmasının altında yatan temel sebep bizce İbn Cezeri için de geçerli olmuştur. İbn Cezerî'den modern döneme varıncaya kadar Müslümanların geneline hâkim olan gerileme ve duraklama dönemleri âlimlerin siyasi yönetimlerce desteklenememesi şeklinde olumsuz bir tablo meydana getirmiştir ve sonuç olarak geçmiş dönemdekileri andıran kaliteli eserler verilememiştir.

5. Kıraat ve tecvîd ilminin gerek usul gerekse müelliflerin biyografisiyle ilgili alanlarda adından söz ettirebilecek gerek manzum gerekse nesir tarzda eserler vermesi de şöhretini artıran nedenlerden biridir. Bir âlimin bir ilmin üslubunu, konu içeriklerini ve tarihsel bağlantılarını ayrı birer tema olarak tespit edip eserlerini bu parametreler üzerinden şekillendirmesi o dönem için ciddi bir atılımdır. Bu farkındalık gerek avâm gerekse havasta karşılığını görmüş kıraat ve tecvîd denilince İbn Cezerî ve eserleri akıllara gelir olmuştur.

6. İbn Cezerî'nin eserlerini değerli kılan hususlardan birisi de hiç şüphesiz eserlerini engin tecrübelerinin getirdiği birikimle yazmasıdır. Seksen küsur senelik hayatında neredeyse ayak basılmadık yer bırakmamış, gerek halk gerekse kurrâ tabakasında ne tür yanlışların

¹⁴⁹ Tayyar Altıkulaç, "İbn Cezerî", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 554.

yapıldığına dair genel bir intibâ geliştirmiş ve böylece muhtemel yanlışların hangi tür tecvîd aksaklıklarından meydana gelebileceğini tespit ederek çalışmalarını şekillendirmiştir.

Genel hatlarıyla özetlemeye çalıştığımız bu gerekçeleri muhtelif bağlantılarla çoğaltabilmek mümkünse de bahsi geçen bu maddelerin müellifin eserlerinin şöhret bulma gerekçelerini özetlediğini söyleyebiliriz.

İbn Cezerî'nin tecvit alimi kimliği her ne kadar Mukaddime isimli eseriyle üne kavuşsa da, bu karakteri asıl olgunlaştıran faaliyetler başta en-Neşr ve et-Temhîd adlı eserleridir. Et-Temhîd müellif tarafından genç yaşta yazıldığından¹⁵⁰ sonrasındaki savunduğu Kur'ân'ın tecvîd ile nazil olduğu ve tecvitsiz Kur'ân okuyanın günahkâr olacağına dair fikirlerini¹⁵¹ içermekten yoksundur. Hâlbuki bu iki unsur tarihsel süreçte değişik müelliflerce de dillendirilse de İbn Cezerî'nin açık ve net ifadeleriyle önce en-Neşr sonrasında Mukaddime ve Tayyibe ile yeniden değer bulmuş ve düşünceler kendisine nispet edilir hale gelmiştir. Nitekim sonraki dönem müellifleri Kur'ân'ın Cebrâil tarafından Peygamberimize (sav) arzının tecvitli olduğu ve bu hakikati göz ardı edenlerin günahkâr olacakları düşüncesini İbn Cezerî'ye atfetmektedirler. İbn Cezerî bu düşüncelerini öncelikle en-Neşr'de daha sonra Mukaddime'de dile getirmiştir. Bu yönüyle tecvîd ilmine getirdiği bakış açısından et-Temhîd'i müellifin kalfalık, Mukaddime'yi ise ustalık eseri olarak değerlendirmek mümkündür.

İbn Cezerî'nin Mukaddime'sinde ele aldığı konulardan birçoğu tanıdık gelse de, diğerlerinden farklılık arz eden, tecvîdin şer'î hükmüne değinmesi ve tecvîd ilmini bir farz olarak telakki etmesidir.¹⁵² Tarihsel süreç içerisinde tecvidin vücûbiyeti ile ilgili en dikkat çekici çıkış İbn Cezerî tarafından yapılmıştır. Tecvidin zorunlu olduğu fikri ilk defa müellifimiz tarafından ileri sürülmeyip kendinden önceki ulemâ tarafında defaatle savunulsa da tecvitsiz okuyuşu günah nitelendirmesine tabi tutacak şekilde içtihatla bulunması tespit edebildiğimiz kadarıyla tecvid ilmi tarihinde ilk olup, çığır açıcı niteliktedir. İbn Cezerî'nin tecvidin lüzumiyeti ve bu olgunun ihmali durumunda şekillenecek günah telakkisi hakkında önce en-Neşr'de daha sonra Mukaddime'de olmak üzere çeşitli zaman aralıklarında farklı iki tavır sergilediği görülmektedir. Kendisi günah algısına yönelik ilk düşüncesini en-Neşr adlı eserinde savunmaktadır. Buna göre, insanlar tecvidin ahkâmına uyup uymama bakımından okuyuşunu güzelleştirmek suretiyle sevap kazanan, kabahatli bir şekilde okuyup günahkâr

¹⁵⁰ İbn Cezerî, *et-Temhîd*, 245.

¹⁵¹ İbn Cezerî, *Mukaddime*, 3.

¹⁵² İbn Cezerî, *Mukaddime*, 3.

olan ve son olarak da (herhangi bir sebeple tecvide riâyet imkânı bulamayan) mazeret sahibi olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır. İbn Cezerî'nin bu kitle içerisinde ikinci grupta kendine yer edinenlerle ilgili hoşgörüsüz şedîd bir tavır takındığı ileri sürülebilir fakat günahkâr olmanın hangi şartlara bağlandığını bizzat kendisi açıklamaktadır. *“Kim fasih bir Arapça ile Allah'ın kelamını doğru telaffuz etmeye güç yetirebilmesine rağmen; kendisini bundan müstağni sayarak, kendi görüşü ve varsayımlarıyla hareket ederek, edinmiş olduğu alışkanlıklarına sırtını yaslayarak, kibrinden dolayı kendisini sahih bir telaffuza muvaffak kılacak bir âlime müracaat etmekten kaçınarak Arapça dışı, kabih görülen karışık bir telaffuza meylederse şüphesiz ki o ihmalkâr, aldatici ve günahkârdır, suç işlemektedir.”*¹⁵³ Fakat bu düşüncesinin tüm Kur'ân okuyucularını kapsama şeklindeki yanlış bir anlayışın oluşması endişene binaen dilin dönmemesi ve kariyi doğru okuyuşa yönlendirecek uzman bir şahsın yokluğu gibi durumlarda, *“Allah kimseye gücünün yettiğinin dışında teklifte bulunmaz”*¹⁵⁴ ayetini de delil göstererek kişinin mazur görüleceğini açıklama ihtiyacı hissetmiştir.¹⁵⁵ İbn Cezerî'nin en-Neşr'deki konu ile ilgili değerlendirmelerinden bir okuyucunun günahkâr olarak vasıflandırılabilmesi için şu eksiklikleri bünyesinde taşıması gerektiği anlaşılmaktadır:

1. Tamamen bağımsız hareket etmek,
2. Kendi fikir ve tahminlerine dayanmak,
3. İlmi verileri saf dışı bırakarak hafızasındaki doğruluğu kanıtlanmamış bilgilere güvenmek,
4. Kendisinden daha iyi bilene sırf kibrinden dolayı müracaat etmemek.

İfadelerinden anlaşıldığına göre İbn Cezerî kendi dönemi içerisinde tecvîd ilmini gücü yetmesine rağmen birtakım menfi durumlardan dolayı Kur'ân'a tatbik etmekten içtinap edenlerin varlığından hareket ederek bu tür bir görüş ileri sürmüştür. Yoksa bu görüşünün toplumun geneline hamledilmesi ihtimaline binaen ilave uyarılarda bulunarak yanlış anlaşılmanın önüne geçmeye çalışmıştır. İbn Cezerî'nin konu bağlamındaki görüşlerini özetle ifade etmek gerekirse günah telakkisi tecvîdin varlığını kasti olarak terk edip, inkâr edenleri bağlayıcı bir konumdadır. Aksi halde hiçbir insan sırf tecvîdi uygulayamadığı için günahkâr vasıflandırılmasına tabi tutulamaz. Ne yazık ki, tecvîd tarihi içerisinde müellife ait bu görüş genele hamledilmiş Kur'ân'ı tecvitsiz okuyan her kişi potansiyel bir suç odağı haline getirilmiştir.

¹⁵³ İbn Cezerî, *en-Neşr*, I, 162

¹⁵⁴ Bakara: 2/286.

¹⁵⁵ İbn Cezerî, *en-Neşr*, I, 162.

İbn Cezerî'nin Mukaddime'sinin şerh edebiyatının didaktik bir çerçeveden sıyrılarak müellif ve eser odaklı kısır bir döngüye girmesinde ciddi etkileri olmuştur. Bundan sonraki dönemde gerek şerh ve manzum gerekse nesir tarzındaki eserlerde İbn Cezerî hep başköşede oturacak ve tecvîd düşünce dünyasında yönlendirici etkilerde bulunacaktır. İbn Cezerî'nin savunduğu fikirlerin aksi doğrultusunda beyanatta bulunmak yine aynı ilmî kimliğe haiz kişilerce gerçekleştirilebilecek bir eylem olduğundan müelliflerin çoğu onu aşma, onunla ters düşme riskini alma yetkinliğini kendilerinde görmeyecek, bu da ister istemez sonrakilerin öncekilerden miras aldığı bir tekrar ortamını doğuracaktır. Bu ortamı, tecvîd tarihi açısından yeni bir şey ortaya koymaktan uzak, kısır bir döngünün hüküm sürdüğü bir yapılanmaya sahip olduğundan “daralma dönemi” olarak tavsif edebilmek mümkündür.

8. Daralma Dönemi: : İbn Cezerî'den Modern Döneme Tecvîd Faaliyetleri

Duraklama, telif sermayesinin özgül ağırlığını büyütme noktasında çok geri kalan bir dönemdir. Geçmişini tamamen taklit etmek taassup boyutunda içselleştirilmiş, bu ilmin geleceğini inşa etme noktasında etkisiz ve yetersiz kalınmıştır. Müellifler nezdinde elini taşın altına koyarak yenilik hamleleri yapmayı elinin tersiyle iten, öncekilerin adımlarını takip etmeyi ideoloji haline dönüştüren bir kitle meydana gelmiştir. Bu kitle statik bir üslup ve içerik sunumuna sahip, sistematik geliştirme gereksinimlerinden uzak bir şekilde telif müktesebatını genişletmiş de genişletmiştir. Ne var ki, literatür birikiminin dallanıp budaklanmasında yakalanan çeşitlilik ve başarıyı eserlerin keyfiyetinde görebilmek mümkün değildir. Daralma döneminin eser gidişatına artı değerler kazandırmaktan uzak yapısına vukufiyet kesbedebilmek önceki dönemlerdeki çalışmaların amaç çizgisiyle kıyaslanmasıyla sağlanacaktır.

Dönemde genel nitelikteki konuları içeren çalışmalar, hususi harflerle ilgili eserler, tecvîdin muayyen konularıyla ilgili telifler, şerh çalışmaları, şiir türü eserler, muhtasar eserler kendini göstermiştir. Çalışmaların hacmi, araştırmamıza sığmayacak ölçüde geniş olduğundan işaret etmekle yetiniyoruz.¹⁵⁶ Dönemde Osmanlı müelliflerinin de teliflerine şahitlik edebilmek mümkündür. Örneğin Abdurrahman Karabaşı'nın (h. 904) “Tecvid-i Karabaş”, Çivizâde Muhyittin Mehmet Efendi'nin (h.954) “Hüsnu'l-Kârî fi't-Tecvîd”, Akhisârî'nin (h. 1043) “Şerhu'd-Durri'l-Yetîm fi't-Tecvîd” adında bir çalışması bulunmaktadır. “Cevâhiru'l-İkyân fi Şerhi Manzûme 'Umdeti'l-İrfân fi Vasfi Hurûfi'l-Kur'ân” ve “Vesiletu'l-İtkân fi Şerhi Rusûhi'l-Lisân fi Hurûfi'l-Kur'ân” adlı eserler, Osmanlı Devletinde Ayasofya Hatipliği yapmış Hamdullah b. Hayreddîn Hayrullah'ın (h. 963 civarı) kendi manzûm eserlerine

¹⁵⁶ Sayısı bir hayli kabarık olan bu eserler için bkz. İbrahim Tetik, *Tecvîd Tarihi*, s. 346-369.

yapmış olduğu Şerh alıŐmalarıdır. Aynı müellifin ‘‘Kasîdetu Nazmi’l-Cumân f Tecvîdi’l-Kur’ân’’ ve ‘‘Kasîdetu Beyni’l-Elfz li A’yni’l-Huffz’’ ile AÇık Paşa’nın (h. 1077) ‘‘Kasdetun fi’t-Tecvîd’’ adlı eserleriyle bu süreç devam ettirilmiştir.

Daralma dönemi öncesi teliflerin tekrardan tamamen soyutlanmıŐ ve tamamen orijinal yapılanmaları beraberinde getirdiği Şeklinde önyargılı bir sonuç oluŐturmayı mazur göstermemelidir. Bir ilim dalı sonrakilerin öncekilerden devraldđı bilgi, üslup ve tecrübelerle geniŐler, geliŐir ve ycelir. Hatta geçmiş dönem âlimleri tarafından serdedilen çalışmalara sırtını dönmenin hiçbir haklı gerekçesi olamaz, böyle bir iddiada bulunanın tercihlerine de itibar edilemez. Nitekim unutulmamalıdır ki; tecvîd ilmi, nazar bilgilerin tedvîn edilmesinden çok daha önceleri tatbiki sahada Peygamberimize (sav) dayanan Őifh bir silsileyle günümüze kadar aktarılabilmek baŐarısı göstermiştir. Bu ilmin gerek teorik gerekse pratik düzeyde neŐv nem bulmasını sağlayan her âlim takdirle anılmayı fazlasıyla hak etmektedir. Buna rağmen her ilim dalında olduğu gibi tecvîd ilminde de çığır açıcı nitelikteki çalışmalar verilmesinin yanında geçmişin bir adım ötesine geçmeyi baŐaramayanlar da olmuştur. Bu, dönem açısından soğuk esen bir iklimin oluşmasına, heyecanın prsmesine, İbn Cezerî ile hatırlanan iyileŐtirilme potansiyelinin büsbütün yerlere serilmesi gibi istem dışı bir durumun oluşmasına sebebiyet vermiştir. Amacımız hakkaniyet ilkelerine bağlı kalarak bu unsurları doğuran hususların tespit edilmesine yöneliktir. Bu bağlamda daralma dönemi içerisindeki eserlerin telif edilmelerinde yer tutan gerekçeleri Şu Şekilde belirleyebiliriz:

- a. Genel nitelikteki tecvîd eserlerinde yerleŐen nitelikli eser verme keyfiyeti iyiden iyide zayıflamıŐ artık eser isimlerinde dahi müelliflerin birbirlerini taklit etmekten çekinmedikleri bir özenti ortamı meydana gelmiştir.
- b. Hususi harf ve muayyen konularla ilgili zaten daha önceki dönemde beliren eser yđđınına ilaveten aynı isme ve içeriğe sahip eserlerin sürdürülmesi boğucu bir yapının oluşmasını beraberinde getirmiştir.
- c. Geçmiş dönemlerde manzûm eser vermedeki karakteristik gerekçeler deĐiŐmiŐ bunun yerini tamamen İbn Cezerî’nin Mukaddime’sine benzeyerek tecvîd kotasından payidar olmaya çalıŐmak gibi kısır bir niyet almıştır.
- d. İbn Cezerî’ye varmadan önce Şerh geleneğinin oluşması eserlerin içeriklerinin aydınlatılması ve böylece eğitim anlayıŐının derinleŐtirilmesine yönelik bir sebeple yoĐrulmuŐken daralma döneminde tek amaç müellif ve eserlerinin anlaşılması ve tanıtılmasına yönelik olmuştur. Bu da orijinal sistematĐe ve konu bütünlüğe sahip eserlerin kaleme alınmasına darbe vurmuştur.

- e. Bu menfî hava daha önceki dönemlerde pek rastlanmayan muhtasar vb. isimleri taşıyan eserlerin gün yüzüne çıkmasına pencere açmıştır.
- f. Belki de değinmeye çalıştığımız bu gerekçelerin hepsinden daha önemlisi ve talihsiz olanı Saçaklızâde'nın Cuhdu'l-Mukil'i gibi dirayet metodunu içeren eserlerin azınlığa düşmesidir. Tabiatı itibariyle içtihat mekanizmasının çalıştırılmasına müsait bir yapıya sahip olan tecvîd ilmi rivayet metodunun hâkim olduğu bir ilim dalına dönüştürülmüş, bu yönüyle kıraat ilmine benzer bir hal almıştır. Kıraat ilminde nasıl ki Peygamberimizden (sav) imamlara varıncaya kadarki rivayet silsilesi ve bunların ilettiği malumatlar hiçbir değişikliğe geçit vermeksizin aktarılıyorsa, tecvîd ilminde de tedvîn dönemi müelliflerinin aktardığı bilgiler birer emanet olarak addedilmiş ve bunların bir adım ötesine geçilememiştir. Kıraat ilminde bu metot tatbik edilmesi gereken bir usulü temsil etmesine rağmen tecvîd ilminde bunu destekler nitelikte bir delile rastlayabilmek mümkün değildir. Halil b. Ahmed, Sîbeveyh ve diğer dilbilimcilerin öncülük etmeleriyle başlayan sonrasında ilk tecvîd eserinin yazılması ve diğer tecvîd bilginlerince de sürdürülen dirayet mekanizması artık, “geçmişteki şu âlimin dediği gibi...”, “görüşümüzü şu âlime dayandırıyoruz” gibi kalıp ifadelerle törpülenmiş, çoğu kez görüşler arasında tercih yapmaktan, savunduğu fikirlerin gerekçesini dahi sunmaktan uzak müellif tercihleriyle rivayet ağırlıklı bir içeriğe bürünmüştür.

Burada vurgulamaya çalıştığımız bu hususlar, asırlara hükmederek daralma dönemine kadar gelen meşru ve başarılı bu telif tarzlarının ve yaygın ilmî faaliyetlerin tamamen gayrimeşru ve güven telkin etmeyen bir yapılanmaya büründüğünü iddia etmek değil, geçmiş döneme göre hantal ve zayıf bir dönemin varlığına ev sahipliği yaptığına işaret etmektir.

9. Modern Dönem

Tecvîd ilminin modern çağını, -incelediği konular üzerinden- Batı'da gerçekleştirilen sesbilim ve bunların Arap dünyasındaki izdüşümü olarak telakki edilen modern Arap ses çalışmaları ile irtibatlandırmak mümkündür. İncelediği konular kaydını koymamızın temel nedeni, modern sesbilim çalışmalarının mantığıyla şekillenen tecvîd eserlerinin günümüzde azınlıkta olmasıdır. Dünya üzerinde tecvîd alanında yapılan akademik çalışmalarda sesbilim-tecvîd ilişkisinin yeni yeni kurulmaya başladığına, klasik tecvîd eser döngüsünden kurtulmaya yönelik adımların yavaş yavaş atılabildiğine şahitlik edilebilir. Aslında etkileşimde yaşanan bu gecikmeyi, tecvîd ilmi materyallerinin öncekilerden olduğu gibi aktarılmasına yönelik yer

eden anlayışa bir başkaldırı olarak değerlendiren ve buna reaksiyon geliştiren eğilimle açıklamak mümkündür. Tecvîd unsurlarının modern bulgular neticesinde saptanan değerlerle yeni bir elemeye tabi tutulmasının, Kur'ân harflerinin telaffuzunda bir tağyir meydana getireceği endişesi, modern ses çalışmalarınca saptanan verilere olabildiğince temkinle yaklaşmayı beraberinde getirmiştir. Zaten Arap dilinde modern dönem sesbilim çalışmalarının tecvîd unsurlarına yönelik değerlendirmelerini incelediğimizde, tartışmaların tecvîd öğretilerinin bizzat kendisinden değil, klasik Arap dilbilim eserlerinde yer edinen ses mevzuları üzerinden yapıldığı görülmektedir. Klasik dilbilim eserlerindeki ses unsurlarının tecvîd eserlerinin şekillenmesinde aslî bir fonksiyon icrâ etmesi; bunlara yönelik güncel yorum ve tekliflerden tecvîdin de ilintili olarak payidar olmasını sağlamıştır. Modern Arap dilbilimcileri, ses ve sesin iliştilmesinin mümkün olduğu tüm alanlarda değerlendirmelerini yapmaktan çekinmemişler sonuçta harflerin mahreçleri, sıfatları, ses organları, seslerin niteliği, tabii özellikleri gibi birçok konuya modern bir bakış açısı geliştirebilmeyi başarmışlardır.

9.1. Tecvîd İlmi ve Modern Arap Sesbilim İlişkisi

Son dönemde tecvîd ilmi, Arap sesbilim çalışmaları ile ilişkilendirilmiştir. Modern Arap sesbilimi ile tecvîd arasındaki ilişki, her iki saha arasında farklılıklar olmakla birlikte birçok ortak noktada birleşebileceğini göstermektedir. Tecvîd ilmi modern Arap sesbiliminin inceleme alanında dâhil ettiği birçok konuyu Kur'ân harflerinin orijinallliğini koruma babında ilk dönemlerden itibaren araştırma alanına dâhil etmiş sonuç olarak Arap harflerinin telaffuzunun günümüze kadar eksiksiz bir şekilde aktarımını ve kayıt altına alınımını sağlamıştır. Dile ait seslere dair bir tecvîd hareketini hedefleyen modern Arap sesbiliminin amacı bu yönüyle tecvitten ayrılmaktadır. Buna rağmen her iki ilmin dayandığı temel dinamikler aynıdır. Her ikisinin konuları şekillendirmedeki ana ilham kaynaklarından biri de klasik Arap dilbilim çalışmalarıdır. Bunun dışındaki konu¹⁵⁷, istilahlar¹⁵⁸, metot ve araştırma

¹⁵⁷ Tecvîd ilminin etüt alanına giren bu konular modern sesbilimin en önemli konularından sayılmakla birlikte genel sesbilim; söyleyiş sesbilim, dinleyiş sesbilim, akustik/fiziksel sesbilim, fizyolojik sesbilim, görevsel ve yapısal sesbilim, gelişmeli sesbilim, karşılaştırmalı sesbilim gibi alanları da kapsar şekilde daha geniş bir mecrada faaliyetlerini sürdürmektedir. (Kaya, Mustafa, *Arap Dili Fonetigi Ses-Anlam İlgisi*, Eser Mat., Erzurum 2011, s. 10-11; Alp, Musa, *Arap Dili Fonetigi (Esvât Arabiyye)*, Giriş Kırtasiye, Adana 2011, s. 40-42; Menâf Mehdî Muhammed el-Musevî, *İlmi'l-Esvâti'l-Luğâviyye*, Alemu'l-Kutub, Beyrut 1419/1998, s. 16; Ğânim Kaddûri, *Ehemmiyetu İlmi'l-Esvâti'l-Lugaviyye fî Dirâseti İlmi't-Tecvîd*, Merkezu Tefsîr li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, Riyad 2015, 35-42; Muhammed Ali el-Hülî, *Mu'cemu 'İlmi'l-Esvât*, Metâbi'u'l-Ferzadaki't-Ticâriyye, Riyad 1402/1982, s. 112-116.)

¹⁵⁸ Örneğin bazı müellifler klasik dilbilim ve tecvîd eserlerinde yer edinen mechûr ve mehmûs sıfatlarını tercih ederken Batı yanlısı olanlar tarafından, şiddet ve rihvet sıfatları yerine (sürtünücü)¹⁵⁸ الاحتكاكي ve (patlamalı)¹⁵⁸ انفجاري kavramları tercih edilebilmektedir. (Örnekler için bkz.: Kemal Bışr, *İlmi'l-Luğati'l'Âmm*, Dâru'l-Me'ârif, Mısır 1970, 161; Muhîn Hâcızâde, *Dirâsetu Ârâi Sibeveyh es-Savtî fî Dav'i'l-Bahsi'l-Luğaviyyi'l-Hadîs*,

materyali gibi alanlarda irili ufaklı şekli ihtilaflar mevcut olsa da her iki ilim arasında ortak bir zeminin varlığı gözlemlenebilir. Tecvîd ve sesbilim arasındaki ilişkiyi belirlemede asıl problem teşkil edecek olan kısım, tecvîdin modern Arap sesbiliminde neye denk düştüğünün tespit edilmesidir. Zira her iki ilim arasında umum-husus ilişkisi bulunmaktadır. Çalışmamızın bu bölümünde tecvîd ilminin modern sesbilim içerisindeki konumunu belirlemeye çalışacağız.

9.2. Tecvîd Çalışmalarının Modern Sesbilim İçerisindeki Konumu

Tecvîd ilmi ile irtibatı olan birtakım sesbilim dalları bulunmaktadır. Tecvid; Görevsel Sesbilim (علم الأصوات الوظيفي), Akustik/Fiziksel Sesbilim (علم الأصوات الأكوستيكي \ الفيزيائي), Fizyolojik Sesbilim (علم الأصوات الفيزيائي), Dinleyiş Sesbilim (علم الأصوات السمعي), Gelişmeli Sesbilim (علم الأصوات التطويري), Karşılaştırmalı Sesbilim (علم الأصوات النطقي المقارن) ve Söyleyiş Sesbilim (علم الأصوات النطقي) ile ilişki içerisinde. ¹⁵⁹ Bu bağlantıyı nazarı itibara aldığımızda bir tecvîd araştırmacısı için modern sesbilime veri sunan ilimlerle iletişime geçmenin birtakım yönlerden güçlükleri barındırdığı görülecektir. Zira bir tecvit araştırmacısı için; doktorların uzmanlaşma sahası olan insan bedeninin uzuvları ve bunların vazifeleriyle alakalı ilimlere ilaveten fizik bilimdeki ses olgusu çalışmalarıyla, aynı zamanda iletişim ve elektronik mühendisliği alanında çalışanların kullandığı iletişim cihazlarıyla alakalı modern teknolojilerle aynı anda muhatap olmak, birtakım sıkıntılar meydana getirebilmektedir. Bir tecvid araştırmacısının tüm bu alanlara hâkim olması gerçekten uzun yılları alabilecek bir uğraş gerektirmektedir. Bununla birlikte araştırmanın çetrefilliği bu ilimlerin saptadığı ilke ve verilerden kifâyet miktarınca istifade edilmesi önünde bir engel değildir. Bu tür faaliyetlerde bir ekip çalışması başlatılması ve buradan modern Arap sesbilimi ile tecvîd öğretilerinin tetkik edilmesi, nihayetinde tatbik edilebilecek bir yöntemdir. Zira çalışmamızda da ifade etmeye çalıştığımız üzere tecvîd ilmi ile Arap sesbilimin alt dalları arasında birçok açıdan kesişmenin var olduğunu gözlemleyebilmek mümkündür. Bu dallar içerisinde tecvîde en yakın olanı söyleyiş sesbilimidir. ¹⁶⁰ Söyleyiş sesbilim, adından da anlaşılacağı üzere çeşitli organların ortaklaşa çalışmasıyla gerçekleşen konuşma seslerinin nasıl çıkarıldığını, seslerin ait oldukları çıkış mahalleri ve biçimlerine göre bölümlenmesini, dar anlamda dil seslerini

Mecmu't-Turâsi'l-Edebî, sy. 5, yy. 1388, s. 71, 72, 73, 75; Halef el-Kaysî, *el-Vecîz fî Mustevyâti'l-Luğâti'l-Arabiyye*, Dâru Yâfâ, Ürdün 2010, 16, 22, 23, 24; Hâlid Mes'ûd el-'İsâvî, *Fî Savtiyyâti'l-Kur'ân*, Mecelletu's-Sâtil, Câmi'atu Misurata, Libya ty., 13-15.)

¹⁵⁹ Bu sesbilim unsurlarının tecvitle nasıl ilişki kurduklarının detaylı anlatımı için bkz. İbrahim Tetik, *Tecvid Tarihi*, s. 379-394.

¹⁶⁰ Ğânim Kaddûrî, *Ehemmiyetu 'İlmi'l-Esvât*, 37; Nazife Nihal İnce, *Hicrî İlk Dört Asırda Arap Dili Sesbilim Çalışmaları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2005, 34.

çıkarma olayını inceler.¹⁶¹ Tecvîd ilmi açısından söyleyiş sesbilimi, sesi oluşturan sıfatların açıklanması ve mahreçlerin belirlenmesinde etkin bir rol oynayabilir. Tecvîd ilminin inceleme alanına dâhil olabilecek unsurlara söyleyiş sesbilim açısından iki türlü bir yaklaşım getirebilmek mümkündür. Bunlardan birincisi şahsî tecrübeler, ikincisi ise laboratuvar tetkikleridir. Konunun detaylandırılması açısından her iki şeklin de ne tür faydalar sunabileceğinin açıklığa kavuşturulması gerekmektedir.

Söyleyiş sesbilimi diğer alt dallardan farklı olarak, kişisel mülâhazalar ve şahsî girişimlerin devreye girmesi, tekrarlarla seslere eğilim kazandırılması, telaffuz noktalarının belirlenmesi, telaffuz organlarının hareketlerinin tayin edilmesi şeklinde kolay uzmanlaşılabilen bir alan olarak karşımızda durmaktadır. Zira bu hususlarda maharet kesp etmek için büyük bir özveriye, sıkıcı alıştırmalara ihtiyaç duyulmamaktadır. Ayrıca sesin oluşumuna eşlik eden telaffuz organlarının büyük bir çoğunluğu çıplak gözle görülebilmektedir. Bazılarını ise basit aletlerle gözlemleyebilmek mümkündür. Bu sebepten dolayı henüz teknolojik imkânların olmadığı tecvîd telif dönemlerinde ses unsurlarının belirlenmesinde hep şahsîlik ön plana çıkmıştır ve âlimler görüşlerini kendi gözlemleriyle belirleme yoluna gitmişlerdir. Günümüzde de bu yöntem büyük oranda takip edilmeye devam etmektedir. Aynı zamanda fizyoloji ve anatomi ilimlerinde kaydedilen gelişmelerin verdiği bilgilerden yararlanılarak telaffuz uzuvları ve bunlardan elde edilen seslerin ve bunlara yönelik tarif ve tavsiflerin derinleştirilmesinde büyük aşama kaydedilmiştir.¹⁶²

Söyleyiş sesbilimde, seslerin boğumlama yerlerinin ve biçimlerinin saptanması konusunda çeşitli araçlardan yararlanarak laboratuvar ortamında araştırmaların yapıldığı da görülmektedir.¹⁶³ Örneğin harflerin mahreçlerinin belirlenmesi noktasında palatograph (رسم الحنك), electropalatograph (رسم الحنك الإلكتروني) ve laryngoscope (منظار الحنجرة الإلكتروني) cihazları kullanılmaktadır. Bu cihazlardan ilki olan palatograph (رسم الحنك), madenî ya da ağız tavanına uyum gösteren kauçuk yüzey bir tabakanın kullanımına dayanmaktadır. Genelde maddenin siyah olması tercih edilmektedir. Yapay damaktaki bu yüzey beyaz bir toz ile kaplanır. Telaffuzu gerçekleştiren kişi dilini şîn ya da kâf gibi herhangi bir harfi seslendirirken üst damaktaki mahreç yerine değırdirdiğinde mahrecin yerine karşılık gelen tozun gitmiş olduğu görülür. Böylece harfin mahreci belirlenmiş olur. Bunu boğaz hariç, tüm

¹⁶¹ Toklu, *Dilbilime Giriş* Toklu, M. Osman, *Dilbilime Giriş*, Akçağ Yay. Ankara 2000, s. 38; Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2009, II, 22; Kocaman, Ahmet v.dğr., *Dilbilim Sözlüğü*, Boğaziçi Ün. Yay., İstanbul 2011, s. 233; Bayraktar, Nesrin, *Dil Bilimi*, Nobel Yay., Ankara 2006, s. 122; Kıran, Zeynep-Ayşe (Eziler), *Dilbilime Giriş*, Seçkin Yay., Ankara 2006, s. 240.

¹⁶² Ahmed Muhtâr Ömer, *Dirâsetu's-Savti'l-Luğavî*, 97; Ğâmidî, Mansûr b. Muhammed, *es-Savtiyyâtu'l-Arabiyye*, Mektebetu't-Tevbe, Riyad 1421-2001, s. 14; Bişr, *'İlmu'l-Esvât*, 46-48.

¹⁶³ Aksan, *Her Yönüyle Dil*, I, 27.

dil harflerinde uygulayabilmek mümkündür.¹⁶⁴ Bu yöntem belirli bir süre kullanılmış olmasına rağmen gelişen teknoloji ile birlikte artık buna ihtiyaç duyulmamaktadır. Bunun yerini plastikten yapılmış, dil hareketlerini algılayabilen electropalatograph (رسام الحنك الإلكتروني) adındaki elektronik damak görüntüleyici almıştır. Bu yapay damak, doğal damağın olduğu kısma yapışık bir şekilde yerleştirilir. Bu esnada damağın bağlı olduğu aparat bilgisayara takılı olarak bulunur. Cihaz, telaffuz esnasında dilin damak üzerindeki hareketlerini bilgisayara aktarır ve böylece bilgisayardan verilerin çıktısı alınabilir.¹⁶⁵ Bu yöntem diğerine nazaran daha az meşakkatlidir ve elektromanyetik uçların kullanılması sebebiyle daha hassas veriler elde edilmesini sağlamaktadır.

Biraz önce de ifade ettiğimiz üzere bu cihazlar dil ve damak birleşimlerinden meydana gelen harflerin tayin edilmesinde kullanılmakta, boğaz hareketleri için ayrı bir aygıtta ihtiyaç duyulmaktadır. Bu cihazın adı laryngoscope (منظار الحنجرة الإلكتروني) yani elektronik boğaz görüntüleyicidir. Bilginler boğaz bölgesindeki seslerin nasıl üretildiğini belirlemek amacıyla bu aleti keşfetmişlerdir. Elektronik boğaz görüntüleyici, ışınları aktarabilen maddeden yapılmış elastiki hortumdan oluşmaktadır. Cihazdaki bu hortumun ucunda bir mercek bulunmaktadır. Ucunda mercek olan bu hortum, burnun bir ucundan burun boşluğuna doğru sarkıtılır. Böylece küçük dilin arkasından hançereyi kontrol edebilmek mümkün hale gelir. Mercek, boğaz hareketlerini kontrol ederken büyük oranda tabii bir şekilde konuşmayı da mümkün kılmaktadır. Hançere ve boğaz, telaffuz esnasında çıplak gözle izlemenin mümkün olmadığı ses uzuvlarıdır. Bu sebepten dolayı mahreci hançere ve boğaz olan seslerin telaffuzunu oluşturan uzuv hareketlerinin belirlenmesinde elektronik boğaz görüntüleyiciden azami şekilde faydalanmak mümkündür. Bu aygıt özellikle boğaz harfleri olan ا، ء، ع، ح، غ، خ، ؤ'nin mahrecinin belirlenmesinde işlevsel bir alettir. Ne var ki, Ğânim Kaddûrî'nin belirttiğine göre günümüzde bu harflerin tayininde kesin sonuçlar alınabilmiş değildir. 12.7.2011 yılında Dimeşk'te Ramazan Kelş'in kliniğinde bu cihazla araştırma yapılmasına imkân verilmiştir. Bu araştırmayla hançere ve boğazın kısımları, bunların işleyiş şekilleri ile ilgili bilgi sahibi olmak, harflerin ilgili bölgelerden çıkışı esnasında hareketlerini gözlemleyebilmek mümkün olsa da kesin sonuçlar alabilmek için yeni tetkiklere ihtiyaç duyulmaktadır.¹⁶⁶ Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere gelenekte tecvîd ilmi açısından bir değeri bulunan ve güncel olarak tecvîd ilmi ile ilişkilerini daha ziyade anatomi ve laboratuvar

¹⁶⁴ Muhammed es-Si'rân, *İlmu'l-Luğa Mukaddime li Kârii'l-'Arabî, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Kâhire 1417/1997, 91; Temmâm Hassan, Menâhîcu'l-Bahs, 73; Ğânim Kaddûrî, Ehemmiyetu 'İlmi'l-Esvât, 65.*

¹⁶⁵ el-Ğâmidî, *es-Savtiyyât, 181-182.*

¹⁶⁶ Ğânim Kaddûrî, *Ehemmiyetu 'İlmi'l-Esvât, 66-67.*

verileri üzerinden sürdürmenin mümkün olduğu söyleyiş sesbilimi tecvîd ilmine en fazla hitap eden sesbilim dalı olarak varlık göstermektedir. Öyleyse çalışmaların diğerlerinden de destek alarak daha ziyade bu ses sahası üzerinde yoğunlaşması gerekmektedir.

9.3. Modern Dönem Tecvid Çalışmaları

Daralma döneminin meydana getirdiği gerileme-çöküş edebiyatı, modern dönemin hemen öncesine kadar, “orijinalite” ve yenilik odaklı ilim ve fikir tarihi tasavvurundan yoksunluk şeklinde yansımıştır. Modern sesbilim çalışmalarının Arap dünyasına yansımaları ile birlikte tecvîdin uhdesindeki birçok konunun yeniden incelenmesini sağlamıştır. Eser bazında ise klasik devrin, şu şu muayyen eserlerle nihayete erip, aynı şekilde modern dönemin de belirli çalışmalarla başladığına yönelik değerlendirmeler değişik bakış açılarına göre farklılık göstermeye müsaittir. Her şeyden önce tarih araştırmalarında içinde bulunulan döneme yönelik değerlendirmeler en sıkıntılı bölümü oluşturmaktadır. Zira henüz süreç devam ederken mevcut zaman dilimine kuşbakışı bir yaklaşım getirmenin zorluğu ortadadır. Bu sebeple belirlemelerin nihâî olmayıp sadece bir fikir sunma amaçlı olduğunu bidayette belirtmek gerekir.

Ğânim Kaddûrî, klasik dönemin en son eserinin Muhammed Mekkî Nasr tarafından telifi h. 1305 senesinde tamamlanan “*Nihâyetu'l-Kavli'l-Mufîd*” olduğunu vurgulamaktadır. Bu eserden sonra verilecek eserlerin daha ziyade modern döneme yakın olarak değerlendirilmesinin ya da dâhil edilmesinin uygun olacağını belirtmekte ve bunlardan ilkinin adını müellifiyle beraber aktarmaktadır. Kaddûrî özellikle modern dönem vurgusunu herhangi bir müellifin eserinin tamamlanmasının hemen ardından kendi döneminde baskısının yapılması üzerinden yapmaktadır. Buna göre modern döneme dâhil edilmesi uygun olan en eski eser, Muhammed Ali Halef el-Hüseynî el-Haddâd¹⁶⁷ (1357/1939) tarafından kaleme alınan “*İrşâdu'l-İhvân Şerhu Hidâyeti's-Sibyân*” adlı çalışmadır.¹⁶⁸ Bu şerh, el-Haddâd'ın muasırı olan Sa'îd b. Sa'd b. Nebhân'ın “*Hidâyeti's-Sibyân*” adlı manzûmeye yönelik bir çalışmadır. Sa'îd b. Sa'd bu manzûmeyi h. 1320 yılında kaleme almış ve eser h. 1420 yılında Mısır'da el-Matbaatu'l-Meymeniyeye tarafından basılmıştır.¹⁶⁹ Sonuç olarak el-Haddâd'ın *İrşâdu'l-İhvân*'ını ilk modern eser kategorisine dâhil etmemiz mümkün olacaktır. Bu zaman

¹⁶⁷ Kendi döneminde Mısır'daki kurrâların imamı olup meşhur kâhire mushafını eliyle yazmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Ziriklî, *A'lâm*, VI, 304.

¹⁶⁸ Ğânim Kaddûrî, *Ebhâsun Cedîde*, 279.

¹⁶⁹ Ğânim Kaddûrî, müellifin eserinin h.1420 yılında tamamlandığını aynı şekilde bu yılda basıldığını belirtmektedir. Hâlbuki eserin el yazması nüshasına baktığımızda eserin tamamlanma tarihi olarak h. 1420 değil h. 1320 olduğu görülmektedir. Bkz. el-Haddâd, Muhammed b. Ali, *İrşâdu'l-İhvân Şerhu Hidâyeti's-Sibyân ft Tecvîdi'l-Kur'ân*, King Saud University (Câmi'atu Meliki Sa'ûd), El Yazması Eserler Bölümü, Genel Rakam: 2555, Sınıf Nm.: 211. 2, 74.

diliminden sonra modern dönemde kaleme alınan irili ufaklı birçok eser sayabilmek mümkündür. Amacımız tüm eserleri teker teker saymak değil, bu dönemde gün yüzüne çıkan eser türleriyle ilgili genel bir intibâ sunabilmektir.

Bu çağın en önde gelen özelliği, yöntemleri farklı olan pek çok sayıda tecvîd eserinin kaleme alınmış olmasıdır. Abdulfettâh el-Kâdî (1400/1980), Muhammed Ahmed Mu‘abbed’e ait, el-Mulehhasu’l-Mufîd fî İlmi’t-Tecvîd adlı eserin takrîzinde bu hususa şu şekilde işaret etmektedir: “*Bu asırda mensûr-manzûm, uzun-kısa, tafsilatlı-vecîz, sayılamayacak kadar fazla tecvîd eseri bulunmaktadır.*”¹⁷⁰ İçerik olarak ise dünyanın muhtelif bölgelerinde el yazması halinde bulunan eserlere dair tahkîk çalışmaları, tecvîd ilminde daha öncesinde kaleme alınan köklü eserlerin şerhleri, bilhassa akademisyenler tarafından yürütülen telif çalışmaları, modern sesbilim verilerinden yararlanılarak tecvîd kaidelerinin tanım ve işleyişlerine yönelik getirilen yorumları kapsayan çalışmalar, terimlerin aydınlatılmasını sağlayan sözlük çalışmaları, hangi eserin hangi kütüphanede bulunduğuyla ilgili literatür çalışmaları döneme damgasını vurmaktadır.

Modern dönemde ehemmiyetine binaen Ğânim Kaddûrî’nin çalışmalarına değinmeden edemeyeceğiz. Son dönemde gerçekleştirdiği tecvîd çalışmalarıyla döneme damgasını vuran en donanımlı müellif bizce Ğânim Kaddûrî el-Hamed’dır.¹⁷¹ Onu aşkın telif eseri, otuza yaklaşan tahkîk çalışması bulunmaktadır.¹⁷²

Kendisinin ilk planda akademik camiada ön plana çıkmasını sağlayan iki çalışması bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, 1976 yılında Kâhire Üniversitesinde tamamlanan “*Resmu’l-Mushaf: Dirâse, Luğaviyye, Târihiyye*” adlı yüksek lisans çalışmasıdır. İkincisi ve tecvîd ilminde asıl şöhret bulmasını sağlayan eseri ise 1985 yılında Bağdat’ta hitama eren “*ed-Dirâsâtu’s-Savtiyye ‘inde ‘Ulemâi’t-Tecvîd*” adındaki doktora çalışmasıdır. Çalışma o denli etkili olmuştur ki, günümüzde sesbilim ve tecvîd alanında araştırma yapan tüm akademisyenler için vazgeçilmez bir kaynak haline gelmiştir. Eseri değerli kılan asıl husus klasik tecvîd konularını ilk Arap ses bilimcisi olan Halîl b. Ahmed’den başlatarak dilbilimcilerin bakış açılarına göre tanıtmak, daha sonra tecvîd âlimlerinin konu bağlamındaki değerlendirmelerine yer vermek, akabinde modern Arap ses bilimcilerin konuya yaklaşımını

¹⁷⁰ Muhammed Ahmed Mu‘abbed, *el-Mulehhasu’l-Mufîd fî İlmi’t-Tecvîd*, Dâru’s-Selâm, Kâhire 1980, 8.

¹⁷¹ Ğânim Kaddûrî el-Hamed’in resmî sitesi (<http://www.dr-ghanim.com>) üzerindeki soru-cevap kısmında bulunan (هل كانت قواعد التجويد تطبق على النصوص العربية قبل نزول القرآن الكريم) ve (الدلالة الصوتية) başlıkları altında bulunduğu bilgiler kendisine sorduğumuz soruların cevabından oluşmaktadır.

¹⁷² Müellifin 2010 yılına kadarki yapmış olduğu çalışmalar için bkz. Ğânim Kaddûrî, *Ebhâsun Cedîde*, 345.

özetlemek, nihai olarak da kendi fikrini yansıtmaktan çekinmemesidir. Bu eserin gelenek ve modern dönem fikirlerini ustaca bağdaştırdığını söyleyebilmek mümkündür.

Önceki dönemlere nazaran modern dönemde en dikkat çekici inceleme alanı olarak tahkîk çalışmalarını gösterebilmek mümkündür. Dönemdeki okuyucuyla klasik dönem edebiyatını aracısız muhatap etme isteği tahkîk çalışmalarını hızlandırmış, bu uğraşlar dünyanın muhtelif bölgelerindeki kütüphanelerde raflarda üzeri tozlu halde bulunan eserlerin yeniden gün yüzüne çıkmasını sağlamıştır. Böylece tecvîd kültür mirasına geçmişin hiçbir döneminde olmadığı şekliyle vukûfiyet sağlanmıştır. Ğânim Kaddûri'ye ilaveten Ferğâlî Seyyîd 'Arabâvî¹⁷³, Hâtim Sâlih ed-Dâmin¹⁷⁴, Eymen Rüşdî Süveyd¹⁷⁵, Ahmed Hasan Ferhât¹⁷⁶, Muhammed Yakub Türkistânî¹⁷⁷ gibi araştırmacılar tahkîk çalışmalarını yürüten isimlerden bazıları olup her birinin akademisyen olması dikkat çekicidir.

Modern dönemde geçmişten farklı olarak ortaya çıkan türlerden biri de kapsamlı sözlük çalışmalarıdır. Klasik dilbilim eserlerinde, tecvîd eserlerinde yer alacak birçok ıstılahın altyapısı oluşturulmuştur. Tecvîd müellifleri bu kavram hazinesinden istifade etme yoluna gitmişler ve birçok ıstılahı tecvîd vokabülesine dâhil etmişlerdir. Dolayısıyla ellerinde çok geniş bir kavram birikimi oluşmuştur. Zaman içerisinde irili-ufaklı eserlerde bu kavramların açılımlarına değinilmişse de güncel olarak bunları açıklama ihtiyacı kendini iyiden iyiye hissettirir olmuştur. Kavramlar bilginin yapıtaşları olduğundan böyle bir ihtiyaca cevap verilmeden tecvîd metinlerini yerli yerince anlayabilmek de mümkün değildir. Bu amaca hizmet edecek Abdu'l-Ali el-Mes'ûl'un "*Mu'cemu Mustalahâti 'İlmi'l-Kırââti'l-Kur'âniyye ve mâ Yete'alleku bih*"¹⁷⁸, Reşîd Abdurrahmân el-'Ubeydî'nin "*Mu'cemu's-Savtiyyât*"¹⁷⁹, İbrahim b. Sa'îd ed-Duserî'nin "*Mu'cemu'l-Mustalahât fi 'İlmeyyi't-Tecvîd ve'l-Kırâât*"¹⁸⁰,

¹⁷³ Müellifin çoğu tecvîd, kıraat, vakf ve ibtidâ gibi ilim dallarında, birçoğu tahkîk olmak üzere 126 adet çalışması bulunmaktadır. Kendisinin asıl ihtisaslaşma alanı tecvittir. Tecvîd ilminde ise bilhassa İbn Cezerî'nin Mukaddime'sine yönelik süreç içerisinde kaleme alınan şerhlere yaptığı tahkîklerle ön plana çıkmaktadır. Eserler için bkz. (<http://farghly.forumegypt.net/t48-topic>, Erişim Tarihi: 13.03.2016).

¹⁷⁴ Zencânî'nin *el-Fark Beyne'z-Zâ ve'd-Dâd*, İbnu's-Sâbûnî'nin *Ma'rifetu'l-Farki Beyne'd-Dâti ve'z-Zâ*, İbn Tahhân'ın *Murşidu'l-Kârî ilâ Tahkîki Me'âlimi'l-Mekâri ve el-İnbâ fi Usûli'l-Edâ*, Dâni'nin *el-Fark Beyne'd-Dâdi ve'z-Zâ fi Kitâbillahi Azze ve Celle ve fi'l-Meşhûri mine'l-Kelâm* adlı eserlerinin tahkîki Hâtim Sâlih ed-Dâmin'in çalışmalarından bazılarıdır.

¹⁷⁵ Müellifin kıraat ilmine yönelik tahkîkleri mevcut olsa da tecvîd ilminde, İbn Cezerî'nin *Mukaddimesi* ve et-Tîbî'nin *Manzûmetu'l-Mufîd* adlı tahkîkleri bulunmaktadır. Süveyd'in tahkîk çalışmaları önceki müelliflere nazaran sönük kalmaktadır.

¹⁷⁶ Mekki'nin meşhur eseri er-Ri'âye'nin tahkîki kendisine aittir. Eser Dâru Ammâr tarafından 1417/1997 yılında Amman'da basılmıştır.

¹⁷⁷ Cidde Üniversitesi öğretim üyelerinden olan muhakkik "*Mehâricu'l-Hurûf ve Sifâtuhâ*" adıyla İbnu'l-Esbağ'ın (h. 339) mahreçlerle ilgili ilk eserinin, İbn Tahhân'a (h. 561) ait "*Mehâricu'l-Hurûf ve Sifâtuhâ*" adlı eserin tahkîkini yapmıştır.

¹⁷⁸ Eser, Dâru's-Selâm tarafından Kahire'de 1428/2007 yılında basılmıştır.

¹⁷⁹ Eser, Mektebetu'd-Doktor Mervân el-'Atiyye tarafından Irak'ta 1428/2007 yılında basılmıştır.

¹⁸⁰ Eser, Suudi Arabistan'da Eğitim Bakanlığı tarafından 1425/2004 yılında basılmıştır.

İbrahim Muhammed el-Ceramî'nin "*Mu'cemu 'Ulûmi'l-Kur'ân: 'Ulûmu'l-Kur'ân, et-Tefsîr, et-Tecvîd, el-Kirâât*"¹⁸¹ eserleri kaleme alınmıştır.

Bu döneme damgasını vuran tecvîd faaliyetlerinden biri de tasnif çalışmalarıdır. Modern dönemde ihtisaslaşma hâkimiyetini iyice hissettirmiş, her müellif belli başlı alanlarda uzman olabilmek amacıyla çalışmalar yapmaya koyulmuşlardır. Bunun en açık göstergesi akademik alanda yapılan araştırmalardır. Hal böyle iken tecvîd çalışmalarında sadece alanla ilgili eserleri bir araya getirme ihtiyacı hâsıl olmuştur. Daha öncesinde bulunan tabâkât kitapları hem tüm eserlere değinmiyor, hem de inceleme yapmak isteyenler için eserlerin dünyanın neresinde olduğuna dair bir fikir sunmaktan uzak duruyordu. Bu açığı kapatabilmek amacıyla hem süreç içerisinde kaleme alınan tüm tecvîd eserlerini bir araya getirebilecek hem de hangi eserin hangi kütüphanede saklı olduğunu belirten eserlerin yazılması kararlaştırılmıştır. Yalnız şunu peşinen ifade edelim ki, araştırmalarımız sonucunda tüm eserleri birleştirme gayretiyle yapılan çalışmalarda dahi olanca çabalara rağmen bazı eserlerin yokluğu hissedilmektedir. Bizce bu gediği kapatmak için günümüzde etraflıca bir literatür çalışmasının yapılması gerekmektedir.

Alandaki güncel çalışmalardan ilki 1983 yılında "*Mu'cemu Musannefâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*" adıyla bir akademisyen olan Ali Şevvâh İshâk tarafından dört cilt olarak yayınlanmıştır.¹⁸² Ancak eser sadece tecvîde değil adından da anlaşılacağı üzere Kur'ân ilimlerinin tümüne hitap etmektedir. Tecvîd eserlerinin bir araya getirilmesiyle ilgili yapılan bir diğer çalışma ise Ğânim Kaddûriye ait olup, *Mu'cemu Musannefâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*'den daha sonra tamamlanan "*ed-Dirâsâtu's-Savtiyye*" içerisinde yer almaktadır.¹⁸³ Sonraki çalışma, 1986/1406 yılında Amman'da tamamlanan ve günümüze kadar ulaşma başarısını gösteren tüm el yazması tecvîd eserlerinin bir araya getirilmesi amacıyla yapılmıştır. el-Fihrisu's-Şâmil li't-Turasi'l-Arabiyyi'l-İslâmiyyi'l-Mahtût adıyla başlatılan silsilede üç cildi "*Ulumu'l-Kur'ân: Mahtûtâtu't-Tecvîd*" adıyla tecvîd eserleri oluşturmaktadır. Çalışmamızda da bolca referans gösterdiğimiz bu eserde, bir tecvîd eserinin yazma nüshasının dünyadaki bulunduğu tüm kütüphaneler tek tek gösterilmektedir. Son dönemde yapılan bu çalışmalar adından övgüyle anılmayı hak etse de, bizce en başarılı olanı Eşref Muhammed Fuâd Tal'at tarafından konularına göre tüm tecvîd eserlerini bir araya getiren ve tezimizin ana

¹⁸¹ Eser, Dâru'l-Kalem tarafından Dimeşk'te 1422/2001 yılında basılmıştır.

¹⁸² Eser, Riyad'da Dâru'r-Rufâ'î tarafından 1403/1983 yılında yayınlanmıştır.

¹⁸³ Müellif çalışmasında yirmi sayfalık bölüm içerisinde yüze yakın esere temas etmektedir. Eserlerden büyük kısmının hangi kütüphanede yer aldığı bilgisini paylaşmakla beraber, basımı yapılanlara da temas etmeyi ihmal etmemektedir. Bkz. Ğânim Kaddûri, *ed-Dirâsâtu's-Savtiyye*, s. 24-44.

kaynaklarından birini oluşturan “*Buşra’s-Sa’id bi Musannefâti ‘İlmi’t-Tecvîd*”¹⁸⁴ adlı araştırmadır. Eser üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde genel nitelikte tüm tecvîd eserleri ilk dönemden başlamak üzere hicri on dördüncü asra varıncaya kadar sıralanmaktadır.¹⁸⁵ Daha sonrasında ehemmiyetine binânen İbn Cezerî’nin tüm şerhleri aktarılmaktadır.¹⁸⁶ Sonrasında ise muhtelif konulara dair eserler kronolojik olarak belirtilmektedir.¹⁸⁷ Biraz önce de ifade ettiğimiz üzere tüm bu çalışmalar birinin eksik bıraktığını diğerinin tamamlaması şeklinde birbirini destekler niteliktedir.

Modern dönemde şematik çalışmalar devreye girmiş ve tecvîd öğretilerinin detaylandırılması, açıklığa kavuşturulmasında teknolojinin sağladığı imkânlarla, bilgisayar çizimleriyle daha etkin bir öğretim metodu tasarlanmıştır. Eğitimde görselliğin, öğrenmenin kalıcılığı açısından ehemmiyeti ortadadır. Anlatılan konunun zihinde şekillenmesi ve bilgilere nüfuz edilmesi, tecvîd açısından diğer ilimlere nazaran çok daha fazla öneme sahip olduğu bilincinden hareketle mahreç bölgelerinin niteliğini gösteren şemalar hazırlanmıştır. Bu noktada verilebilecek örneklerden ilki Eymen Rüşdî Süveyd Âdil İbrahim Ebu Şi’r tarafından kaleme alınan “*Atlasu’t-Tecvîd (Durusun Nazariyyetun Mer’iyyetun)*”¹⁸⁸ adlı eserdir. 224 sayfadan oluşan çalışmanın neredeyse her sayfasında şekil ve şemaların kullanılması sağlanmıştır. Ayrıca Eymen Rüşdî ile Âdil İbrahim Ebu Şi’r’in beraber hazırladıkları tamamen hangi harfin nereden çıktığıyla ilgili hazırlanmış 33 sayfadan oluşan “*Mehâricu’l-Hurûfi’l-Arabiyye*” adında görsel bir çalışma daha bulunmaktadır. Muhtemelen ikinci çalışma birinciden özetlenmiştir.

Modern dönemde icrâ edilen çalışmalardan anlaşıldığı kadarıyla daralma döneminde görülen durağanlık yavaş yavaş kaybolmaya başlamıştır. Döneme damga vuran diğer bir gelişme ise, bilgisayar vasıtasıyla ortaya çıkmıştır. Mektebe-i Şâmile vb. programların kullanılmasıyla kelimelerin, kavramların ilk olarak hangi eserde ve bağlamda istimal edildiği anlaşılır olmuş, konu eksenli araştırmalarda kitaplara erişim kolaylaşmış ve bu durum akademik çalışmaları hızlandırmakla kalmayıp daha değerli hale getirmiştir.

SONUÇ

Çalışmamızda tecvîdin ilim boyutuyla tarihsel merhaleleri incelemeye tabi tutulmuştur. Her ne kadar adı tecvîd olmasa da, Arap dili ses unsurlarının sistematikten uzak

¹⁸⁴ Eser, Brunei Daru’s-Selâm Devleti Üniversitesi tarafından, Brunei’de 1423, 2002 yılında basılmıştır.

¹⁸⁵ Eşref, *Buşra’s-Sa’id*, 8–50.

¹⁸⁶ Eşref, *Buşra’s-Sa’id*, 51–65.

¹⁸⁷ Eşref, *Buşra’s-Sa’id*, 66–92.

¹⁸⁸ Eserin basımı herhangi bir tarih belirtilmeksizin Dimeşk’ta Dâru’l-Ğavsân li’l-Dirâsâti’l-Kur’âniyye tarafından yapılmıştır.

şekilde cahiliye döneminde yer ettiği sonucuna varılmıştır. Buna delalet etmesi bakımından güncel olarak istimal edilen kuralların cahiliye döneminde var olmasını beklemenin anlamsız olduğu; Hz. Peygamber döneminde uygulanan kuralların dahî şimdiki haliyle bir adı mevcut değilken, bu kurallar bütününü tamamen ıstılahî formatla cahiliye döneminde aramanın gereksiz olduğu tespit edilmiştir.

Kur'ân, Kureyş lehçesine göre inmiştir ve kıraatinde bu lehçenin fonetik unsurlarını barındırmak durumundadır. Medine'nin son iki yılına kadar bu şekilde aktarımı sağlanan tecvîd birikimi yedi harf ruhsatı ile şekil değiştirmiştir daha da zengin bir formata bürünmüştür ve tecvîdin günümüzdeki şekliyle dayanağını râvilerin okuyuşları oluşturmaktadır. Dolayısıyla Hz. Peygamber'e Kur'ân'ın ilk indiği andaki fonetik birikim ile râvilerin kendi sistemlerinde yer eden müktesebat –günümüzdeki tecvitli okuyuş şekli- tam olarak birbirini karşılamamaktadır.

Tecvîd unsurlarının kitâbi mecrada yer almaya başlaması ilk olarak dilbilim, kıraat ve tefsir kitaplarıyla gerçekleşmiştir. Bu külliyat içerisinde sesbilim şeklinde doğrudan bir başlık yer almamakta, tecvîd verileri eserlerin arasına serpiştirilmiş bir halde yer etmektedir. Buradan hareketle eserlerde; hususi olarak kaideleri ele alan bir yapılanmanın bulunmaması, ses konularına sistematik bir üslup dâhilinde yaklaşım getirilememesi, tecvîd konularına dair henüz tartışma ortamının bulunması ve nihâî hükümlerin verilmemesi, örneklerin Kur'ân'a hasredilmemesi gibi nedenlerin tecvîd eserlerinin ortaya çıkış sürecini hızlandırdığı sonucuna ulaştık.

Elimize ulaşan ilk tecvîd eserinin kendi döneminde azamî başarısına rağmen, manzûm bir tarzda yazılması ve tecvîdin kısıtlı konularını ihtiva etmesi kanaatimizce mensûr telif geleneğine geçişi hızlandırmıştır. Tecvîd, bilimsel statüye asıl olarak Endülüs döneminde kavuşmuştur. Tarihin en görkemli eserleri bu dönemde literatüre kazandırılmıştır. Endülüs sonrasında rivâyet ve dirayet metodunu ferdî olarak kullanan, meceden, şema yöntemini müfredâda dâhil eden, daha önce hiç değinilmeyen konulardan bahis açan, orijinal fikir huzmeleri içeren manzûm, mensûr, şerh, muhtasar, genel ve özel nitelikteki kifayetli eserler kaleme alınsa da bu döneme asıl damga vuran vakıa; tekrar edebiyatının ve daha önce başlatılan şerh eylemlerinin gelenekleşmeye başlamasıdır. Bu menfi gidişata İbn Cezerî kısa süreli bir soluk getirebilmiştir. Zira tecvîd tarihinin en fazla yankı uyandıran popüler eseri İbn Cezerî tarafından kaleme alınan “Mukaddime”dir. İbn Cezerî sonrası büsbütün bir daralma dönemine adım atılmış; eserler, içerik hatta isimlere varıncaya kadar birbirini taklit etme yarışının verdiği anlayışla yazılır olmuştur. Geçmişe özenmenin taassup derecesine

vardığı, yeni bir sistematik geliştirme ihtiyacının hissedilmediği bu dönemden günümüzde etkisini hissettiren nâdir eserleri sayabilmek mümkündür.

İbn Cezerî'nin tecvîd ilmine getirdiği, “tecvitsiz Kur'ân okuyanın günahkâr olacağı” fikrinin herkesi kapsamının güç olduğu müellifin ifadelerinden çıkarılmış ve günah algısının sadece belirli kitleler için savunulabileceği sonucuna varılmıştır.

Modern dönem, tecvîd ilmi tarihinde daralma döneminin sonlanması ve yenilenme ihtiyacının ileri düzeyde hissedildiği bir zaman dilimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Batı güdümlü sesbilim çalışmaları Arap dünyasına sarsıcı bir etkide bulunmuştur. Dilbilimin kapsama alanındaki birçok konunun bir şekilde tecvîde de hitap ediyor olması, klasik ses konularına eleştirel bir bakış açısının getirilmesini sağlamıştır. Bu dönemde tecvîdin sesbilimle örtüşen ve ayrışan yönleri tespit edilmiş ve her iki alanın bazı farklılıkları barındırmakla birlikte büyük ölçüde kesiştiği sonucuna varılmıştır. Ayrıca modern sesbilim dallarından tecvîde en fazla hitap eden sahanın söyleyiş sesbilim olduğu saptanmıştır. Modern dönemde tecvîd külliyatı daha farklı tarzdaki eserlere ev sahipliği yapmış; tahkîk, sözlük, tasnîf ve modern mantıkla yazılmış birçok türde eser kendini göstermiştir

KAYNAKÇA

Abdulvâhid Zunnûn Tâhâ, *el-Fethu ve'l İstikrâru'l-Arabiyyi'l-İslamiyyi fî Şimâli İfrikîyye ve'l- Endeliüs*, Dâru Medâri'l İslamî, Libya 2004

Abdurrahman İbn-i Haldun, *Tarihu İbn-i Haldun Kitâbü'l-İber ve Dîvanu'l-mübtede ve'l-Haber fî Eyyami'l-Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men 'Asarahum min Zevi's-Sultani'l-Ekber*, Daru'l Kütübi'l İlmiyye, Beyrut

Ahfeşu'l-Evset, Ebu'l-Hasen Saïd b. Mes'ade el-Mücâşiî el-Belhî, *Meâni'l-Kur'ân*, (Tah.: Hudâ Mahmûd Kurâ'a), Mektebetu'l-Hâncî, Kâhire 1411/1990

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *Müsned*, (Tah.: Şuayb el-Arnaûd v.dğr.), Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1421/2001.

Ahmed ed-Davîl, *Fennu't-Terfîl*, Merkezu'l-Melik Faysal-Mucemme'u'l-Melik Fahd, Suudi Arabistan 1420/1999, 206.

Ahmed el-Yezîdî, *el-Ca'berî ve Menhecuhû fî Kenzi'l-Me'ânî fî Şerhi Hirzi'l-Emânî*, Vakıflar ve İslâm İşleri Bakanlığı Yay., Fas 1419/1998.

Ahmed Emin, Zuhru'l-İslâm, Kâhire 1966, III, 241, Will Durant, İslâm Medeniyeti (Trc.: Orhan Bahaddin), İstanbul ty.

Ahmed eş-Şerkâvî İkbâl, *Mu'cemu'l-Me'âcim*, Dâru'l-Ğarîbi'l-İslâmî, Beyrut 1993.

Ahmed Hâlid Şukrî-Muhammed Halid Mansur-Muhammed Ahmed Muflih el-Kadâ, *Mukaddimâtun fî İlmi'l-Kirâât*, Dâru 'Ammâr, Amman 2001.

Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2009.

Ali Öge, "er-Ri'âye li-Tecvîdi'l-Kirâ'e ve Tahkîki Lafzi't-Tilâve", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32, 2011

Alp, Musa, *Arap Dili Fonetîği (Esvât Arabiyye)*, Giriş Kırtasiye, Adana 2011.

Bayraktar, Nesrin, *Dil Bilimi*, Nobel Yay., Ankara 2006.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Alî, *Sünenü'l-Kübrâ*, (Tah.: Muhammed Abdulkâdir 'Atâ), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1424/2003.

Browne, *Târihul-Edeb Fî İnan*, Kahire 1373/1954.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî, *Sahihu'l-Buhârî*, (Tah. Muhammed Zuheyr b. Nâsır), Dâru Tavki'n-Necât, Dimeşk 1422.

Ca'berî, *el-Hibâtu'l-Heniyyât fî'l-Musannefâti'l-Ca'beriyât*, Bağdat Müzesi Kütüphanesi, sy.1. (Kaddûrî, *ed-Dirâsât*, 32'den naklen), s. 2.

Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut 1423.

Cemâluddîn Muhammed Şeref, *Hedyu'l-Mecîd fî Şerhi Kasîdeteyi'l-Hâkânî ve's-Sehâvî fî't-Tecvîd*, Dâru's-Sahâbeti li't-Turâs, Tanta ty.

Corcî Zeydân, *Medeniyeti İslâmiyye Târihi* (Trc. Zeki Megâmiz), İstanbul 1329

Dağ, Mehmet, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, İSAM Yay., İstanbul 2011.

Dânî, Ebû 'Amr Osmân b. Sa'îd b. Osmân, *et-Tahtîd fî'l-İtkân ve't-Tecvîd*, (Tah.: Ğânim Kaddûrî el-Hamed), Dâru Ammar, Ummân 2000 (*et-Tahtîd*).

-----, *el-Muhkem fî Nukati'l-Mesâhif* (Tah.: İzzet Hasan), Dâru'l-Fikr, Dimeşk 1407 (*el-Muhkem*).

Dârekutnî, *Sünen* (Nşr.: Şuayb el-Arnaût v.dğr.), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1424/2004.

Ebû Dâvud, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünen*, (Tah.: Muhammed Muhyi'd-Dîn Abdulhamîd), el-Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrut ty.

Ebû Ubeyde, el-Kâsım b. Sellâm b. Abdillâh el-Heravî, *Fedâilu'l-Kur'ân* (Tah.: Mervân el-Atiyye v.dğr.), Dâru İbn Kesîr, Dimeşk, 1415/1995.

Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsilî, *Müsned*, (Tah.: Hüseyin Selîm Esed), Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, Dimeşk 1404/1984.

el-Bâbânî (İsmâîl Pâşâ), İsmâîl b. Muhammed Emîn Mîr Selîm, *Hediyetu'l-Arifîn Esmâu'l-Muellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut ty., I, 623.

-----, *İdâhu'l-Meknûn fî'z-Zeyli 'alâ Keşfi'z-Zunûn*, (Tas.: Muhammed Şerefu'd-Dîn), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut ty.

el-Firyâbî, EbûBekr Ca'fer b. Muhammed b. el-Hasan b. el-Müstefâd, *Fedâilu'l-Kur'ân* (Tah.: Yusuf Osman Fadlullah Cibrîl), Mektebetu'r-Rüşd, Riyad 1409/1989

el-Hâcî, Ebû Alî Sehl b. Muhammed b. Ahmed el-İsbehânî, *et-Tecrîd fî't-Tecvîd*, Mektebetu Ridâ, Rambor, Hindistan, (sy.:285).

el-Haddâd, Muhammed b. Ali, *İrşâdu'l-İhvân Şerhu Hidâyeti's-Sibyân fî Tecvîdi'l-Kur'ân*, King Saud University (Câmi'atu Meliki Sa'ûd), El Yazması Eserler Bölümü, Genel Rakam: 2555, Sınıf Nm.: 211.

el-Makkarî, *Nefhu't-Tîb min Ğusni'l-Endelusi'r-Râtib* (Nşr.: İhsan Abbas, Beyrut 1968.

Enderâbî, Ebu Abdillâh Ahmed b. Ebî Ömer, *el-İdâh fi'l-Kırâât* (Tah.: Menâ 'Adnân Ğanî), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Külliyyetu't-Terbiyyetu li'l-Benât (Mektebe-i Şâmile Nüşhası), Tikrît Üniversitesi, Irak 1423/2002.

Eşref Muhammed Fuâd Tal'at, *Buşra's-Sa'id bi Musannefâti 'İlmi't-Tecvîd*, Brunei Daru's-Selâm Devleti Üniversitesi, Brunei 1423/2002

Ezherî, Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbu'l-luĝa*, (Tah.: Muhammed 'İvaz Mir'eb), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut 2001

Ez-Ziriklî, Hayru'd-Dîn b. Muhammed, *el-A'lâm*, Daru'l-İlmi li'l-Melâyin, Beyrut 1980.

Fatih Çollak, "Tecvid İlmî, Ortaya Çıkışı ve Gelişimi", *Tarihten Günümüze Kırâat İlmî (Uluslararası Kırâat Sempozyumu, 16-18 Kasım 2012 İstanbul)*, DİB Yay., Ankara 2015

Fâyiz Abdunnebî, *Edebu'r-Resâil fi'l-Endelüs fi'l-Karni'l-Hâmisi'l-Hicrî*, Dâru'l-Beşîr, Amman 1989.

Ferrâ, Ebû Zekerîyya Yahya b. Ziyad b. Abdillâh b. Manzûr, *Meâni'l-Kur'an*, (Tah.: Ahmed Yusuf en-Necâtî, Muhammed Ali en-Neccâr, Abdulfettah İsmâîl eş-Şelebî), Dâru'l-Misriyye, Mısır ty.

Fuat Sezgin, *GAS*, Leiden, 1964–84.

Ğâmîdî, Mansûr b. Muhammed, *es-Savtiyyâtu'l-Arabiyye*, Mektebetu't-Tevbe, Riyad 1421-2001.

Ğânim Kaddûri el-Hamed, *ed-Dirâsâtu's-Savtiyye inde Ulemâit't-Tecvîd*, Dâru Ammâr, Ammân 2009.

-----, *Ehemmiyyetu İlmi'l-Esvâti'l-Lugaviyye fi Dirâseti İlmi't-Tecvîd*, Merkezu Tefsîr li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, Riyad 2015.

Hâkim, el-Müstedrek 'ala's-Sahîheyn, tah. Mustafa Abdulkadir 'Ata, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1411/1990.

Halef el-Kaysî, *el-Vecîz fi Musteveyâti'l-Luĝâti'l-Arabiyye*, Dâru Yâfâ, Ürdün 2010

Hâlid Mes'ûd el-'İsâvî, *Fî Savtiyyâti'l-Kur'an*, Mecelletu's-Sâtil, Câmi'atu Misurata, Libya ty.

Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, (Tah. Mehdi el-Mahzûmî), İbrahim es-Samurâî, Mektebu'l-Hilâl, yy.

Hemezânî, Ebu'l-A'lâ el-Hasen b. Ahmed, *et-Temhîd fi't-Tecvîd*, (Tah.: Ğânim Kaddûri el-Hamed), Dâru Ammâr, Ammân 2000 (*et-Temhîd*).

Heysemî, Ebu'l-Hasen Nûruddîn Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman, *Mecme'u'z-Zevâid ve Menba'u'l-Fevâid* (Tah. Hüsâmeddîn el-Kudsî), Mektebetu'l-Kudsî, Kâhire 1414/1994.

Hikmet Beşîr Yâsîn, İstidrâkât 'alâ Târihi't-Turâsi'l-'Arabî, Dâru İbni'l-Cevzî, Riyâd 1422.

Hüseyin Mu'nîs, *Fecru'l-Endülüis*, Daru'l Menâhil, Beyrut 2002

Hüzelî, Ebu'l-Kâsım Yûsuf b. Ali b. Cebbâre İbn Muhammed b. Ukeyl, *El-Kâmil fi'l-Kirâati'l-'Aşri ve'l-Erbe'îne'z-Zâideti 'Aleyhâ*, (Tah.: Cemâl b. Es-Seyyid b. Rufâi eş-Şâyib), Müessesetü Semâ, Irak 1428/2007 (*el-Kâmil*).

İbn 'Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr (Tefsîru İbn 'Âşur)*, Müessesetü Târihi'l-'Arabî, Beyrut 1420/2000

İbn Bessâm, *ez-Zâhire fi Mehâsini ehli'l-Cezîra* (Nşr.: İhsan Abbas), Daru's-Sekâfe Beyrut 1979.

İbn Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf, *en-Neşr fi'l-Kirâati'l-'Aşr*, (Tah.: Necip el-Mâcidî), el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1434/2013.

-----, *et-Temhîd fi İlmi't-Tecvîd*, (Tah.: Ğânim Kaddûrî el-Hamed), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2001 (*et-Temhîd*).

-----, *Ĝâyetu'n-Nihâye fi Tabakâti'l-Kurrâ*, (Nşr.: Gotthelf Bergsträsser), Mektebetu İbn-i Teymiyye, Kâhire 1351.

-----, *Manzûmetu'l-Mukaddime fi Mâ Yecibu 'alâ Kârii'l-Kur'ân en Ya'lemehû*, (Tah.: Eymen Rüşdî Suveyd), Dâru Nûri'l-Mektebât, Cidde 2006 (*Mukaddime*).

İbn Cinnî, Ebu'l-Feth, *Sirru Sinâ'ati'l-'râb*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan 1421/2000

İbn Dureyd, Ebûbekr Muhammed b. el-Hasan el-Ezdî, *Cemheratu'l-Luğa*, (Tah.: Remzî Munîr Ba'lebekkî), Dâru'l-'İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut 1987

İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbu'l-Musannef fi'l-Ehâdisi ve'l-Âsâr*, (Tah.: Kemâl Yûsuf el-Hût), Mektebetu'r-Rüşd, Riyâd 1409.

İbn Hâcer el-Askalânî, *el-Metâlibu'l 'Aliye bi Zevâidi'l-Mesânidi's-Semâniye* (Tah.: Muhammed b. Mes'ûd v.dğr.), Dâru'l-'Asime, Suudi Arabistan 1419.

İbn Hibbân, *el-İhsân fî Takrîbi Sahîh-i İbn Hibbân*, (Tah. Şuayb Arnavûd), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1408/1988.

İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sulemî en-Nîsâbûrî, *Sahîh* (Tah.: Muhammed Mustafa el-A'zamî), el-Mektebetu'l-İslâmiyye, Beyrut ty.

İbn Kesîr el-Kureşî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye fi't-Târîh*, Mısır 1351, 1932

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Te'vîlu Muşkîli'l-Kur'ân* (Tah.: İbrahim Şemsuddîn), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut ty.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mukerrem b. Ali Ebu'l-Fadl Cemâluddîn, *Lisânu'l-'Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut 1414/1993.

İbn Mücâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. El-Abbâs, *Kitâbu's-Seb' fi'l-Kırâât*, (Tah.: Şevkî Dayf), Dâru'l-Maarif, Kâhire 1400 (*Kitâbu's-Seb'*).

İbn Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist* (Tah.: İbrahim Ramadân), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1417/1997

İbn Recep el-Hanbelî (Abdurrahman b. Ahmed), *Kitâbu'z-Zeyli 'alâ Tabakâti'l-Hanâbileti*, Kâhire 1372/1952.

İbn Sa'îd el-Mağribî, *el-Muğrib fî Huleli'l-Mağrib* (Nşr.: Şevki Dayf), Daru'l-Me'ârif, Kahire ty.

İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ, *Esbâbu Hudûsi'l-Hurûf*, (Tah.: Muhammed Hasan et-Teyyân- Yahyâ Mîr 'Alem), Matbu'âtu Mecme'i'l-Luğati'l-'Arabiyyeti, Dimeşk ty.

İbn Teymiyye, Takiyyu'd-Dîn Ebu'l-Abbas Ahmed bi Abdu'l-Halîm, *Mecmû'u'l-Fetâvâ* (Tah.: Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım), Mecme'u'l-Melik Fahd, Medine 1416/1995.

İbn Ummi Kâsım, Ebû Muhammed el-Hasan b. Kâsım b. Abdullah, *el-Mufîd fî Şerhi 'Umdeti'l-Mecîd fi'n-Nazmi ve't-Tecvîd*, (Tah.: Cemal Esseyyid Rufâî), Mektebetu Evlâdi's-Şeyh li't-Turâs, Kahire 2001 (*el-Mufîd*).

İbn Vesîk, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed b. Abdurrahman el-İşbilî, *Kitâbun fî Tecvîdi'l-Kırâati ve Mehârici'l-Hurûf*, (Tah.: Tah.: Ğânim Kaddûrî el-Hamed), Mecelletu'l-Hikme, Medine 2007.

İbnu Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd Menî' el-Hâşimî, *et-Tabakâtu'l-Kebîr* (Tah.: Muhammed Abdulkâdir 'Ata), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1410/1990.

İbnu'l-Bâziş, Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Halef el-Ensârî, *Kitâbu'l-İkna' fî'l-Kırâati's-Seb'*, (Tah.: Abdulmecid Katâmiş), Dâru'l-Fikr, Dimeşk 1403.

İbnu'l-Bennâ, Ebû Ali el-Hasen b. Ahmed, *Beyânu'l-'Uyûb Elletî Yecibu En Yectenibuhâ el-Kurrâ*, (Tah.: Ğânim Kaddûrî el-Hamed), Dâru Ammâr, Ammân 2001.

Çubukçu, İbrahim Âgâh, "Hicrî 5 / Milâdî 11. Yüzyılda İslâm'da Siyâsî ve Dînî Durum", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XIII, sy. I.

İsfehânî, Hamza b. Hasan, *Kitâbü't-Tenbîh ala Hudûsi't-Tashîf* (Nşr., Muhammed Es'ad Talis), Daru Sâdır, Beyrut, 1412.

İshâk, Ali Şevvâh, *Mu'cemu Musannefâti'l-Kur'ân*, Dâru'r-Rufâ'î, Riyad 1403/1983.

İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi, Kayıhan Yayınevi, İstanbul 1999

İşbilî, Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer b. Halîfeti'l-Mutevenni'l-Enevî, *Fihristu İbn Hayr el-İşbilî*, (Tah.: Muhammed Fuâd Mansûr), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1419/1998.

Joseph F. O'Callaghan, *A History Of Medieval Spain*, Cornell University Press, New York 1975

Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn 'an Esmâi'l-Kutub ve'l-Funûn*, Mektebetu'l-Musennâ, Bağdat 1941.

Kemal Bişr, *İlmu'l-Luğati'l'Âmm*, Dâru'l-Me'ârif, Mısır 1970

Kıran, Zeynep-Ayşe (Eziler), *Dilbilime Giriş*, Seçkin Yay., Ankara 2006.

Kocaman, Ahmet v.dğr., *Dilbilim Sözlüğü*, Boğaziçi Ünv. Yay., İstanbul 2011.

Kurt, Yaşar, "Ca'berî ve El-Vâdiha fî Tecvîdi'l-Fâtîha Adlı Eseri", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Mayıs-Ağustos, c. 12, sy. 2, 2012.

Mâlik b. Enes Mâlik b. Âmir, *Muvatta*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut/Lübnan, 1406/1985.

Maşalı, Mehmet Emin, *Kur'ân'ın Metin Yapısı: Mushaf Tarihi ve İmlası*, İlahîyât, Ankara 2004.

Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Kültür-Medeniyet)*, TDVY., Ankara 2013

Mekkî b. Ebî Tâlib, el-Kaysî, *er-Ri'âye li Tecvîdi'l-Kırâe ve Tahkîki Lafzi't-Tilâve*, (Tah.: Gânim Kaddûrî el-Hamed), Dâru Ammâr, Amman 1996.

Menâf Mehdî Muhammed el-Musevî, *'İlmi'l-Esvâtî'l-Luğâviyye*, Alemu'l-Kutub, Beyrut 1419/1998.

Mizzî, Ebu'l-Haccâc Cemâleddin Yûsuf b. Abdurrahman b. Yûsuf, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâ'r-Ricâl*, (Tah.: Beşşâr Avvâd Marûf), Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1400/1980.

Muberrred, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezîd, *el-Kâmil*, (Nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahîm), Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1417/1997.

Muhammed Ahmed Mu'abbed, *el-Mulehhasu'l-Mufîd fî İlmi't-Tecvîd*, Dâru's-Selâm, Kâhire 1980.

Muhammed Ali el-Hûlî, *Mu'cemu 'İlmi'l-Esvât*, Metâbi'u'l-Ferazdaki't-Ticâriyye, Riyad 1402/1982.

Muhammed b. Sahnûn, *Kitâbu'l-Ecvibe*, (Tah.: Hâmid 'İlvînî), Dâru Sahnûn, Tunus 2000.

Muhammed es-Si'rân, *'İlmi'l-Luğa Mukaddime li Kârii'l-'Arabî*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kâhire 1417/1997.

Muhammed Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, (Çev. İhsan Süreyya Sırma), Düşünce Yayınları, 1981.

Muhammed Nebil Newfal, *Le Texte Suivant est Tire de Perspectives: Revue Trimestrielle Mucation Comparee*, Paris, UNESCO: Bureau international education, Vol. XXIII, no: 3–4, 1993

Muhîn Hâcızâde, *Dirâsetu Ârâi Sîbeveyh es-Savtî fî Dav'i'l-Bahsi'l-Luğaviyi'l-Hadîs*, Mecmu't-Turâsi'l-Edebî, sy. 5, yy.

Müslim b. Haccâc, *Sahîhu Müslim*, (Tah.: Muhammed Fuâd 'Abdu'l-Bâkî), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut ty.

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horâsânî, *es-Sunenu'l-Kubrâ*, thk. Hasan Abdu'l-Mun'im Şelebî, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1421/2001.

Nîsâbü'rî, Nizâmu'd-Dîn el-Hasan b. Muhammed b. Hüseyin, *Ğarâibu'l-Kur'ân ve Reĝâibu'l-Furkân*, (Tah.: Zekeriyya 'Umeyrân), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1416/1996.

Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, Mektebetu'l-Musennâ, Beyrut ty.

Özbalıkçı, Mehmet Reşit, *Kur'ân ve Hadîs'in Arap Gramerindeki Rolü*, Yeni Akademi Yay., İzmir 2006.

Öztürk, Mustafa, *Kur'ân Dili ve Retoriĝi*, Kitâbiyat, Ankara 2002.

Riyâd Zâde, *Esmâu'l-Kutubi'l-Mutemmime li Keşfi'z-Zunûn* (Tah.: Muhammed Altuncî), Dâru'l-Fikr, Dimeşk 1403/1983.

Sa'idî, *Risâletâni fî Tecvîdi'l-Kur'ân*, Dâru Ammâr, Ammân 2000.

Sa'idî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ca'fer, *Risâletâni fî Tecvîdi'l-Kur'ân* (Tah.: Ğânim Kaddûrî el-Hamed), Dâru Ammâr, Amman 2007.

Sehâvî, Ebu'l-Hasen Alemuddîn Alî b. Muhammed b. Abdissamed, *Cemâlu'l-Kurrâ' ve Kemâlû'l-İkrâ'*, (Tah.: Mervân el-Atiyye- Muhsin Ferâbe), Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, Dimeşk 1997.

Sîbeveyh, Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber, *el-Kitâb*, (Tah.: Abdusselam Muhammed Harun), Mektebetu'l-Hancî, Kahire 2013.

Sîbeveyh, Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber, *el-Kitâb*, (Tah.: Abdusselam Muhammed Harun), Mektebetu'l-Hancî, Kahire 2013.

Suyûtî, *Buĝyetu'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Lugaviyyîn ve'n-Nuhât*, (Tah.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), el-Mektebetu'l-'Asriyye, Lübnan ty.

Suyûtî, Ebu'l-Fadl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, (Tah.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm), el-Hey'etu'l-Mirsiyyetu'l-'Âmmetu li'l-Kitâb, Kâhire 1394/1974 (*el-İtkân*).

Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut

Suyûtî, el-Muzhir fi'l-Luĝati'l-Arabiyye ve Envâihâ, Tah: Fuad Ali Mansur, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998 (Muzhir).

Taberânî, Ebu'l-Kâsım Musnidu'd-Dünyâ Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb, *Mu'cemu'l-Kebîr* (Tah. Hamdi b. Abdulmecid es-Selefî), Mektebetu İbn Teymiyye, Kahire 1415/1994.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî el-Bağdâdî, *Câmiu'l-Beyân fi Te'vîli'l-Kur'ân*, (Tah.: Ahmed Muhammed Şâkir), Muessesetu'r-Risâle, 1420/2000

Tayyar Altıkulaç, "İbn Cezerî", TDVİA, İstanbul 1999.

Tayyar Altıkulaç, "İbn Vesîk", TDVİA, İstanbul 1999.

Tayyar Altıkulaç, "Mekki b. Ebû Tâlib", TDVİA, Ankara 2003.

Temmâm Hassan, *Menâhîcu'l-Bahs fi'l-Luğa*, Dâru's-Sekâfe, Beyrut 1394/1974.

Tetik, İbrahim, *Tecvid İlmi: Tarihsel Evveliyatı, Doğuşu ve Gelişim Süreci*, AÜİF Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2016.

Tirmîzî, Muhammed b. İsâ b. Sevre b. Musa b. ed-Dahhâk, *Sünenü Tirmîzî*, (Tah. Beşşâr 'Avvâ Ma'rûf), Dâru'l-Ğârbi'l-İslâmî, Beyrut 1998.

Toklu, M. Osman, *Dilbilime Giriş*, Akçağ Yay. Ankara 2000.

Ummânî, Ebû Muhammed el-Hasan b. Alî b. Sa'îd, *Kitâbu'l-Evset fi 'İlmi'l-Kırâât* (Tah.: İzzet Hasan), Dâru'l-Fikr, Dimeşk 2006 (*Kitâbu'l-Evset*).

Yâkut el-Hamevî, Şihâbuddîn Ebû Abdillâh Yâkub b. Abdillâh er-Rûmî, *Mu'cemu'l-Udebâ, İrşâdu'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb* (Tah.: İhsân 'Abbâs), Dâru'l-Ğârbi'l-İslâmiyyi, Beyrut 1414, 1993.

Yûsuf, Muhammed Zâyid Muhammed, *Tarihu Kitâbeti'l- Mushafi's-Şerif*, Müessesetu Ukaz, Cidde, 1992

Yüksel, Ali Osman, *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr*, MÜİFV Yay., İstanbul 1996.

Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhim b. es-Sirrî, *Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbuhû*, (Tah.: Abdulcelil Şelebî), Alemu'l-Kutub, Beyrut 1988/1408

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmidi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvil fi Vucûhi't-Te'vîl*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1407.

Ziya Kazıcı, *Anahatları ile İslâm Eğitim Tarihi*, Bir Yayıncılık, İstanbul 1983.